

החצרן כ"שבט יהודה": האיגרות ושירי השבח לחצרנים של יום טוב בן חנה, סופר קהילת מונטאלבן שבספרד

רם בן-שלום

יום טוב בן חנה (Abenhanya) היה סופר קהילת מונטאלבן (Montalbán) שבמלכות אראגון בסוף המאה הארבע-עשרה ובראשית המאה החמש-עשרה. אגרונו נשמר, שלא בשלמותו, בכתב יד אוקספורד,¹ ויש בו, כמו באגרונים אחרים בני הזמן, גם שירים מחורזים פרי עטו.² האגרון נאסף ונערך בידי יוסף, בנו של הסופר, שהקדים כתובת לכל איגרת ולכל שיר, ובה הסבר לקונטקסט הכתיבה.

יצחק בער ציטט מכתב היד של האגרון שורות ספורות בספר התעודות שלו על יהודי ספרד הנוצרית.³ במיוחד הוא מזכיר מכתב אחד של בן חנה לדון יוסף הרופא בן אלמלי, המכונה בכתובת לאיגרת "רבו". אפשר להוסיף לדבריו כי גם בכתובת למכתב אחר באגרון מצוין שבן אלמלי הוא "מלמדו" של בן חנה,⁴ ונושא זה חוזר גם במכתב הניחומים שחיבר בן חנה לאחר מותו של בן אלמלי.⁵ המכתבים הללו ועדויות אחרות, שיעלו בהמשך, מאפשרים לעמוד על המעגל החברתי של יום טוב בן חנה, ולהניח שהיה מקורב לחוגי משפחות החצרנים היהודים באראגון.

בדברים שלהלן נעמוד על רשת הקשרים שנרקמה בין סופר קהילת מונטאלבן למשפחות ההנהגה היהודית בסרגוסה – הקהילה הראשה של יהודי אראגון בתחילת המאה החמש-עשרה. נשרטט קווים לדמותם של החצרנים המופיעים באגרון, ונעמוד על דימויי החצרנות היהודית בשיריו של בן חנה בהקשרם ההיסטורי.

- 1 כ"י אוקספורד, ספריית בודליאנה, Mich. 155 (ol. 809, 1984), 261 ע"א- 276 ע"א (להלן כ"י אוקספורד). על יום טוב בן חנה ואוסף המכתבים הזה ארחיב במחקר אחר.
- 2 עיינו חיים ביינארט, "אגרון עברי מספרד מן המאה הט"ו", פרקי ספרד, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 63.
- 3 ראו Fritz Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien: Urkunden und Regesten*, 1, Berlin 1929, pp. 615-616, 727.
- 4 לכתובת ראו להלן ליד הערה 19.
- 5 כ"י אוקספורד, דף 265 ע"א-ע"ב: "כי מי הוא זה עיניו ראו לקח מאתו עטרת תפארתו הדר כבודו והורו ומלמדו להועיל בארח מישור ינהגהו על מות" (ההדגשה שלי, רב"ש).

באיגרת הראשונה מתוך שלוש הרופא יוסף בן אלמלי, מורוהו של יום טוב בן חנה, מכונה "דון" – תואר המעיד על השתייכותו לשכבת החצרנים – ומוזכר שהוא גיסו של דון אלעזר כולוף (Golluf) מסרגוסה. אלעזר כולוף, שבא ממשפחה מיוחסת וותיקה בסרגוסה, היה חצרן בעל עמדה גבוהה מאוד בחצר המלך ג'ואן הראשון (1387–1396) והמלכה ויאולאנטה כבר משנת 1383, כשהיו השניים עדיין אינפאנטים. עם המלכתו של ג'ואן הראשון מונה אלעזר כולוף לתיזאוראריוס (גזבר) של המלכה (regent la tesorera de la senyora reyna), תפקיד רם דרג שיהודי לא כיהן בו זה כמאה שנה.⁶ המכתב של בן חנה הוא איגרת נחמה ליוסף בן אלמלי על מותו של אלעזר כולוף בחודש אב (אוגוסט) שנת 1389. בכתובת לאיגרת מצוין כי כולוף היה אז בארמון המלך: "לדון יוסף הרופא בן אלמלי רבו על פטירת הנכבד גיסו דון אלעזר כולוף בחדש אב. והוא בהיכל מלך גדול ורב".⁷ תעודות הארכיון שפרסם בער מאשרות את הנאמר במכתב על קשרי המשפחה של יוסף אלמלי, הרופא מסרגוסה (Juce Almali fisicus Cesarauguste), עם משפחת כולוף. בני שתי המשפחות התחתנו אלו עם אלו: יוסף עצמו נשא לאישה את אורו כולוף (Oro de Golluf), אחותו של אלעזר; בתם דוניה מירה אלמלי (Mira dAlmali) נישאה לאלעזר כולוף; ויצחק, בנם של אלעזר כולוף ומירה אלמלי, נשא לאישה את סול (Sol) ממשפחת אלמלי. יוסף אלמלי אף נזכר בתעודות המתייחסות לשנים 1378–1379 ו-1397 כאחד מחברי מועצת הקהילה ("מוקדמין", adelantados) של סרגוסה, שהיו כידוע בעלי סמכויות ביצועיות.⁸

מותו של אלעזר כולוף מתואר באיגרת הזאת כאסון לאומי. בן חנה כותב בסגנון הקינה של שלמה אבן גבירול על מות השר הנדיב יקותיאל בן יצחק, וכמו בקינות של משוררים אחרים מימי "תור הזהב" בספרד,⁹ תוהו ושואל מי יגן כעת על יהודי המלכות

6 יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 262, 280–281.

7 כ"י אוקספורד, דף 264 ע"ב. קשה לקבוע אם הכוונה שהוא נפטר בזמן שהותו בארמון המלך, או שמא מדובר במליצה המתארת את עבודתו בחצר המלכות.

8 ראו: Baer, הערה 3 לעיל, תעודה 390, עמ' 612–614; תעודה 341, עמ' 510. על פי מסמך משנת 1398, אפשר להצביע על קשרים אחרים של משפחת אלמלי עם קהילת מונטאלבן דרך דוניה (Dueña) מדרוקה, אחותו של שמואל אלמלי (Simuel Almali), שנישאה לשמואל אבן יוסף (Samuel Abenuçaf) ממונטאלבן. עיינו: *The Jews in the Crown of Aragon. Regesta of the Cartas Reales in the Archivo de la Corona de Aragón*, II: 1328–1493, Gemma Escribà (ed.), Jerusalem 1995, doc. 1258, p. 264; Miguel Ángel Motis Dolader, *La Comunidad judía y conversa de Montalbán*, (siglos XIII–XV), Zaragoza 2006, p. 32.

9 שלמה אבן גבירול בקינה "בימי יקותיאל" על מות יקותיאל: "מי יתגני עוד ויפקד יום ליום, / אם יכבדו בניו ואם יצערו? // מי ימשכני בעבותות אהבה, / מי יתמכני עת צעדי צרו? // מי יעמד לפני עדת מתקוממים, / יתיעצו עלי ויתאמרו? // מי יערך בצר להשיב צוררים / כי יערימו סוד ויתעוררו? // מי יהרס שני כפירים שואגים / לטרף שאר צאן אוכרות נערו?" (חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפורבאנס, א, ירושלים ותל אביב תשט"ו–תשי"ז, עמ' 200). אחריו יהודה הלוי בקינה "זאת התלאה" על מותו של רבי שלמה פרוצאל: "מי יהי רעה עדריה // ולמי לנהל טלאיה בחצן ומי / מטות ומוסר פתח מאסיריה?" (דיואן יהודה בן שמואל הלוי, חיים בראדי [מהדיר], ברלין תרנ"ד–תר"ץ, ב, עמ' 95); וכן טררוס בן יהודה אבולעאפיה בקינה "על מה שחקים" על מותו של השר שלמה בן צדוק: "מי זה יעשה טובות / קאלפים ולרבות? / או מי גשם נדבות // ממטיר על הארץ?" (גן המשלים והחידות, א, דוד ילין [מהדיר], ירושלים תרצ"ב, שיר תי' [שמחן], עמ' 149); ובקינה "נקבר בפשע", שם, שיר תיה (שנה),

במקומו של כולוף:¹⁰

אוי לנו מי יתיצב לפני בני מלכים, / להאיר אלי עבר פניו אשר הלך חשכים, / ולפקח בצרות עינים עורות. / מי ימלל גבורות // את אויבים בשער, קול ברמה. על זה דוה לבנו. / נהפך לאבל מחולנו. / שפלנו כאוב מארץ, // קולנו דקה מן הדקה קול דממה. מי יעמוד לגדור פרץ, / וחסרון לא יוכל להמנות, להשלים / ליהודים האמללים, // ומערכם גרועים גדועים רמי הקומה.

כידוע, שנתיים אחר כך, בפרוץ פרעות קנ"א (1391), ייצג חסדאי קרשקש את יהודי הממלכה לפני מלך אראגון, וניסה ככל יכולתו להגן על היהודים ולשקם את הקהילות. יום טוב בן חנה, בהיותו סופר הקהילה, כתב בשנת 1396 איגרת לחסדאי קרשקש בשם הנאמנים (הנהגת הקהילה). הייתה זו איגרת תשובה לדרישתו של קרשקש לשלוח לו כספים לפדיון בית הקברות ב"הר היהודים" (montjuich) בברצלונה, במסגרת מאמציו (שלא צלחו, בסופו של דבר) לשקם את קהילת ברצלונה. בן חנה גם הוסיף ושלח לו מכתב אישי (נכתב בין השנים 1396–1410) וצירף לו תשורה כלשהי, ולכן יש אף לשער שהייתה ביניהם היכרות מוקדמת.¹¹

עם מותו של דון יוסף בן אלמלי (לאחר אפריל 1397), שלח בן חנה מכתב נחמה לשני בניו, יהודה ואלעזר. במכתב הוא קורא להם לתפוס את מקומו של אביהם ולהמשיך ללכת בדרכיו, כלומר לעסוק בפעילות ציבורית: "על כן אמרתי אשמרה לפי מחסום. שפתים

עמ' 162: "מי יקשיב אל דלים, / להחיות רוח שפלים? / או מי ישמע לשואלים // כשמע המלך?". תודתי לישראל לויין על שהפנה את תשומת לבי למקורות אלו. אחרי בן חנה השתמש במוטיב זה גם שלמה דאפיירה, בקינה "מה קול" על מותו של בנבנשת בן לביא בשנת 1411: "מי אחריו יעמוד בפרץ על ערת / קרש, אשר בין אויבים ינהקו? // מי יחזיק מגן וצנה, לעזור / נשבים בשבת אויבים נבלקו? // מי נשאר בדרך גביר ירחיב גבול / דלים בעקת השכי היעקו?" (דיואן של שלמה בן משולם דאפיירה, שמעון ברנשטיין [מהדיר], ניו יורק תש"ג, עמ' 12). על בנבנשת בן לביא, עיינו להלן הערה 36.

10 כ"י אוקספורד, דף ע"ב; Baer, הערה 3 לעיל, עמ' 616. 1 מי יתיצב לפני: דברים ט, ב. אשר הלך חשכים: ישעיהו נ, י. ולפקוח [...] עורות: על פי ישעיהו מב, ז. 2 מי ימלל גבורות: תהלים קו, ב. את אויבים בשער: תהלים קכז, ה. קול ברמה: "קול ברמה נהי בכי תמרורים" (ירמיהו לא, יד). 3 על [...] לבנו: על פי איכה ה, יז. נהפך לאבל מחולנו: איכה ה, טו. שפלת כאוב מארץ: על פי ישעיהו כט, ד. קולנו [...] דממה: על פי מלכים א' יט, יב. 5 וחסרון [...] להמנות: קהלת א, טו. להשלים: עיינו שם בפירוש אברהם אבן עזרא: "ובעל החסרון אין בו יכולת להמנות" עם השלימים וזה הפירוש בחסרון בעל חסרון [...] ועל הפירוש השני, שגולד במערכ'הו] חסירה, אין בו כח להשלים נפשו. והנה נמצא המתעסק לחקור עיקר התולדות ממלאכת השמים מתעסק בתוהו, וזה נכון ברוב מבני אדם וברוב ממעשיהם". ליהודים האמללים: על פי נחמיה ג, לד. 6 גדועים רמי הקומה: על פי ישעיהו י, לג.

11 על פרשה זו ראו רם בן-שלום, "כיצד זוכרים מנהיג? ר' חסדאי קרשקש בעיני דורו ובעיני דור גירוש ספרד" (עתיד להתפרסם בקובץ מאמרים של מרכז זלמן שזר לכבוד זאב הרווי); Ram Ben-Shalom, "Hasdai Crescas: Portrait of a Leader at a Time of Crisis", Jonathan Ray (ed.), *The Jew in Medieval Iberia, 1100–1500*, Boston 2012 pp. 306–349.

אשך, אחריש, אתאפק. אלא כמזכיר לבקש מאת כבודכם, לאחוז מנהג אבותיכם בידיכם [...] וכשם הגדולים יעמוד זרעכם ושמכם".¹² בן חנה מצפה מהם כעת שימשיכו להנהיג את השושלת המשפחתית־החצרנית שלהם בעלת "שם הגדולים".¹³

רעיון השושלת החצרנית, שעל פיו בן החצרן תופס את מקומו של אביו בפעילותו למען היהודים, היה חלק מהאידיאולוגיה של החצרנות היהודית בספרד זה שנים ארוכות, וכך גם נתפס תפקיד החצרנות בתודעה היהודית הקיבוצית. כבר שמואל הנגיד בגרנדה המוסלמית חינך את בנו יהוסף בדרך זו. הוא השיא אותו לבתו של רבי נסים בן יעקב גאון מקירואן, קירבו לענייני המדינה והכשירו לקראת תפקידו במלכות גרנדה ולהיות נגיד לבני עמו.¹⁴ החצרנים הגדולים נחשבו לעתים קרובות לשרידים מוצלים לבית דוד ולשליחי ההשגחה האלוהית המרוממים מעם, בעיקר בעקבות מליצות המשוררים. אפשר למצוא את הרעיונות הללו כבר במאה השתים־עשרה, למשל, אצל המשוררים משה אבן עזרא ויהודה הלוי. למרות זאת, כפי שיצחק בער וחיים ביינארט מציינים, לא הייתה כל ערובה שבני החצרן אכן ילכו בדרכי האב, אף שכמה מהם הוכשרו לכך בידי מחנכים ידועי שם, כמו המשורר שלמה דאפיירה, מחנכם של בני בנבנשת דה לה קבלריה ואשתו טולוסנה.¹⁵

במקרה שלפנינו, למשל, המיר יצחק כולוף, בנו של אלעזר כולוף ומירה אלמלי, את דתו כמה חודשים לאחר מות אביו כדי לפתוח קריירה מזהירה בפקידות המלכותית הגבוהה בשמו החדש ג'ואן סנצ'יס דה קלעתאיוד (Juan Sánchez de Calatayud). עוד לפני התנצרותו קיבל יצחק כולוף אישור מן המלך שלא יאבד את זכותו לירושה (על פי חוק קדום, המומר מפסיד את זכות הירושה או שהיא עוברת למלוכה). המרת הדת גרמה לסכסוכים ולדינונים קשים בינו לבין בני משפחתו – שני אחיו, אמו ואשתו סול אלמלי, שדרשה ממנו גט. חסדאי קרשקש, שהוזמן להיות בורר בענייני הירושה, קיבל פקודה מן המלכה שלא לפסוק את דינו בלא הסכמת המלכה. כמו כן, בשנת 1393 נאמר על יוסף אלמלי ואשתו שהם זממו להרעיל את ג'ואן סנצ'יס באמצעות יהודי אחר שהשקה אותו בביתו משקה מורעל. צאצאיו של ג'ואן סנצ'יס מילאו כמוהו תפקידים בכירים בשירות המלוכה. נכדו גבריאל סנצ'יס (Gabriel Sánchez) היה הגזבר הכללי של מלכות אראגון (Tesoro general de Aragon) בתקופת המלך פרננדו הקתולי, מתומכיה המובהקים של שליחותו של כריסטופר קולומבוס ואחד ממלווי הכסף העיקריים למימון נסיעתו. אחיו ג'ואן דה פירו סנצ'יס (Juan de Pero Sánchez), אלפונסו סנצ'יס (Alfonso Sánchez) וגילין סנצ'יס (Guillen Sanchez) הואשמו בהשתתפות ברציחת האנקוויזיטור פדרו דה ארבוּאס (Pedro de Arbues) בסרגוסה בשנת

12 כ"י אוקספורד, דף 265 ע"ב.
 B עיינו בפירוש רש"י לדברי הימים א' יז, ח: "ועשיתי לך שם כשם הגדולים – כשם מלכים גדולים".

14 ראו ישראל לוי, שמואל הנגיד. חייו ושירתו, תל אביב תשכ"ג, עמ' 65–66.
 15 ראו יצחק בער, "המצב הפוליטי של יהודי ספרד בדורו של ר' יהודה הלוי", מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 263–264, הערה 36; בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 38; חיים ביינארט, "דמותה של החצרנות היהודית בספרד הנוצרית", פרקי ספרד, הערה 2 לעיל, עמ' 57–59. על בנבנשת וטולוסנה ראו הערות 36 ו־44 להלן.

1485, כחלק מההתנגדות הרחבה לכניסת האינקוויזיציה הקסטיליאנית למלכות אראגון.¹⁶ קרוב משפחה אחר, אלויסיו סנצ'יס (Aloysio Sánchez), ברח מן האינקוויזיציה לסיציליה עם משפחתו באותו הזמן, שימש שם פרוקורטור (ממונה) של המלך פרננדו, והקים שושלת משפחתית של בנקאים וחצרנים פקידי מלכות, שבלטה במיוחד בהיותה המשפחה היחידה של הקונברסוס בסיציליה ששימרה את דפוס החצרנות הספרדית.¹⁷

אם כן, קריאתו של יום טוב בן חנה לבני דון יוסף בן אלמלי ביום אבלם לזכור את המורשת המשפחתית שלהם ולתפוס את מקומו של אביהם בעולמם של היהודים לא הייתה מליצה בעלמא שקישטה את הברור והמובן אליו, אלא תזכורת וקריאה לכיוון פעולה רצוי, על רקע אפשרויות אחרות לקריירה מדינית שנפתחו לפני משפחות החצרנים היהודים באראגון באותו הזמן בדיוק; ובמיוחד על רקע התנערותו של אחיינם, החצרן יצחק כולוף, מהציפייה הקיבוצית של היהודים שימלא את התפקיד רם הדרג שירש מאביו והעדפתו לייסד שושלת חצרנית נוצרית חדשה.

מכל מקום, במקרה הזה נשענה תקוותו של בן חנה שבני דון יוסף בן אלמלי יתפסו את מקום אביהם על קשרים ארוכים וממושכים בינו לבין יוסף בן אלמלי, וכן על היכרות אישית עם משפחתו. אפשר לדעת זאת ממכתב אחר שכתב ליוסף בן אלמלי וסיים אותו בנימה אישית:¹⁸ "דורש שלום ביתך, נאווה קדשך [דוניה אורו כולוף], לארך ימים, ובפרט שלום הבן יקיר, יגדיל תורה ויאדיר, יהודה, יעלה למעלה למשכיל. ורחב שכלו, שכלו טוב, טוב אלפים בת יכיל".

בכתובת למכתב הזה נכתב:¹⁹

עוד לו כתב התנצלותו לדון יוסף בן אלמלי הרופא, מלמדו, על אשר כתב לו מצד איש ידוע, אמר על הספר ראש המדברים לדון יוסף הנז'כר, ולפלו'נין ופלו'נין עמו, כתבו לאיש הידוע על זיווג ידוע, ותשובת האיש ההוא כתב אבי לדון יוסף, כאשר צוהו, ודון יוסף האשימו על זה.

איגרת זו מלמדת על מקומו של סופר מונטאלבן ועל היותו מתווך ואיש קשר פעיל בין כמה דמויות מהמעגל החברתי הגבוה של יהודי אראגון – במקרה הזה בין יוסף בן אלמלי לבין ה"איש הידוע", ששמו נשמט בכונה מן הכתובת, ומתוך איגרת ההתנצלות אי אפשר לדעת במי מדובר. פרסום ברבים של אירועים כמו "זיווג ידוע" היה חלק מתפקידו של בן חנה בהיותו סופר קהילתי וסופר פרטי, שדאג לקשר בין קהילות ובין חוגים חברתיים.

16 בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 281, 432-437; Baer, הערה 3 לעיל, תעודה 390, עמ' 612-614.

17 ראו Nadia Zeldes, "The Former Jews of This Kingdom": Sicilian Converts after the Expulsion, 1492-1516, Leiden and Boston 2003, pp. 44-47.

18 כ"י אוקספורד, דף 264 ע"א. ביתך נאווה קדשך: על פי תהלים צג, ה. אלפים בת יכיל: מלכים א' ז, כו.

19 כ"י אוקספורד, דף 263 ע"ב.

כפי שעולה מאגרונו, בדרך כלל הוא נהג להגיב לידיעות על קשרי נישואין חשובים מסוג זה בשורה של מכתבי מליצה שנשלחו לכל המעורבים. דוגמה לכך היא האיגרת המשקפת חוזה נישואין בין בתו של חצרן לתלמיד חכם: "תשובת אגרת לדון יום טוב אלמדון, לאשר כשהודיעו בכתב שישדך בתו עם החכם ר' יוסף בן דאוד"²⁰. במקרה הזה הודיע לו החצרן דון יום טוב אלמדון על נישואי בתו עם יוסף בן דאוד, ובן חנה טרח להשיב לו וליוסף במכתב מליצה. אחר כך גם חיבר שיר לכבוד החתן יוסף בן דאוד.²¹

ואולם, מדוע מלכתחילה זעם יוסף בן אלמלי על בן חנה, ובמה בדיוק הוא האשימו, כפי שמסופר בכתובת? אי אפשר לענות על שאלות אלו בוודאות על פי הכתובת עצמה, ואף לא על פי איגרת ההתנצלות, כיוון שבן חנה לא כתב שם מדוע הוא מתנצל. בקריאה ראשונית של הכתובת שיערתי שבן חנה, בהיותו סופר שתיווך בין "האיש הידוע" לבן אלמלי, חטא בחוסר דיסקרטיות בנוגע לקשר הנישואין החשוב הזה של בני המעמד החצרני – אותו "זיווג ידוע"²². כך גורסת הכתובת: "ותשובת האיש ההוא כתב אבי לדון יוסף, כאשר צוהו, ודון יוסף האשימו על זה", כלומר לכאורה בן אלמלי האשים אותו על מכתב התשובה שהסופר בן חנה כתב לו (לבן אלמלי), בשמו של "האיש הידוע". אולם בתחילת הכתובת נכתב: "עוד לו כתב התנצלותו [...] על אשר כתב לו מצד איש ידוע, אמר על הספר ראש המדברים לדון יוסף הנז' [כר]". לפיכך נראה לי כעת שהסיבה להתנצלות קשורה ברטוריקה המליצית של בן חנה ובכינוי שהדביק לבן אלמלי במכתבו: "ראש המדברים".

לכאורה, אין בכינוי זה כל פסול. מטרתו לשבח את הנמען על היותו מנהיג חכם, שרק לו הרשות לדבר ראשון, לפני כל אחד אחר בבית המדרש, או לפני החכמים האחרים שלצדו. במילים אחרות, המליץ תפס את האדם המכונה "ראש המדברים" כראש וראשון לחכמים. חכמי ספרד אכן השתמשו בביטוי הזה במשמעות החיובית הזאת. כך למשל כינה ישראל אלנקווה את רבי יהודה הנשיא: "עד אשר קם רבינו הקדוש ראש המדברים, ותחלת

20 כ"י אוקספורד, דף 274 ע"ב. משפחת בן דאוד, או אבן דאוד (Abendahuet), הייתה אחת המשפחות הידועות בספרד. החבר הידוע ביותר במשפחה זו הוא החכם אברהם אבן דאוד שחי בטולדו במאה השתיים-עשרה, מחבר הספרים האמונה הרמה, שעסק בפילוסופיה האריסטוטלית, והכרוניקה ההיסטורית שפר הקבלה. החצרן והמשורר שלמה בן לביא (המחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה), אביו של בנבנשת, תרגם מערבית לעברית את הספר האמונה הרמה. במפנה המאה החמש-עשרה התגוררו בני משפחת אבן דאוד בכמה ערים באראגון, ובהן סרגוסה, קלעתאיוד (Calatayud) וטרואל. על פי מסמך ארכיוני של כתר אראגון מברצלונה, משנת 1395 (להלן תעודה 1241), נזכר יוסף אבן דאוד עם אחיו שמואל בקלעתאיוד, אולם אי אפשר לקבוע שמדובר באותו יוסף שנזכר במכתב. בשנת 1397 נזכר בקלעתאיוד שלמה אבן דאוד. ראו חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ערך והשלים עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 582, הערה 8; Escribà, הערה 8 לעיל, תעודה 1241, עמ' 257; תעודה 1252, עמ' 262; תעודה 1275, עמ' 270; תעודה 1291, עמ' 276.

21 ראו השיר המובא בנספח. אפשר להשוות שיר זה, המיועד לתלמיד חכם, עם השירים שיובאו להלן שנכתבו לחצרנים, ולעמוד על הציפיות השונות של המשורר משני סוגי הטיפוסים.

22 הביטוי "זיווג ידוע" מלמד על קשר נישואין עם בן המעמד הגבוה, כפי שאפשר ללמוד גם מכתובת אחרת באגרון שבה נאמר: "היתה מתיעצת עמו על זיווג ידוע, היו מדברים לכתו באלכניס. ועם היות היה הבחור ההוא מיוחס היה משחק בקוביא ורע מעללים" (כ"י אוקספורד, דף 261 ע"ב).

המחברים, וחיבר המשניות, לשמור מזמות ותושיות²³. שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ) כינה כך את החכם הפרובנסלי והפוסק החשוב אברהם בן דוד (הראב"ד) מפוסקיייר²⁴, וגם יום טוב בן אברהם אלשבילי (הריטב"א) השתמש בביטוי זה בדברו על ראש בעלי התוספות בזמנו, יורשו של רבנו תם, החכם האשכנזי רבי יצחק (ר"י) מדנפירא²⁵. אם כן, כיצד היה יכול כינוי כזה לפגוע ביוסף בן אלמלי? מתברר שאף שבין חכמי ספרד לא היה במונח כל פגם, בכל זאת הייתה גלומה בו דו־משמעות, כלומר היה בו גם היבט רעיוני שלילי, במיוחד בהקשר לחצונים בספרד.

מקורו של הכינוי הדו־משמעי הזה "ראש המדברים" בסיפור מפורסם מהתלמוד הבבלי (שבת לג ע"ב). בסיפור מובא הסבר לכינויו של החכם רבי יהודה בר אילעאי "ראש המדברים בכל מקום". לשאלת התלמוד מדוע רבי יהודה מכונה כך, מסופר שם על שיחת החכמים הזאת:

פתח רבי יהודה [בר אילעאי] ואמר: כמה נאים מעשיהם של אומה זו [רומי]: תיקנו גשרים, תיקנו מרחצאות. ר' יוסי שתק. נענה ר' שמעון בן יוחאי ואמר: כל מה שתיקנו לא תיקנו אלא לצורך עצמם: תיקנו שווקים להושיב בהם זונות; מרחצאות לערן בהם עצמן; גשרים ליטול מהם מכס. הלך יהודה בן גרים וסיפר דבריהם, ונשמעו למלכות. אמרו [הרומים]: יהודה שעילה – יתעלה, יוסי שתק – יגלה לציפורי, שמעון שגינה – יהרג.

בסוגיה זו באות לידי ביטוי הערכות שונות של חכמים על ביטוייה החומריים של התרבות הרומית. רבי יהודה בר אילעאי מביע עמדה נלהבת ואוהדת כלפי רומי, לעומתו רבי שמעון בר יוחאי עוין את הרומים ומציג עמדה חריפה ושוללת²⁶. גיבור המעשה הוא רבי שמעון בר יוחאי דווקא, הוא נאלץ לברוח מהמלכות ולהתחבא במערה. נס החרוב שנעשה לו שם מלמד שההשגחה העליונה הייתה לצדו. אם כן, הכינוי שרבי יהודה מכונה בו שם – "ראש המדברים בכל מקום" – נתפס בהקשר התלמודי, וכן בפירושו של רש"י שם, ככינוי שלילי המלמד על שיתוף פעולה עם המלכות ועל "מינוי מטעם"²⁷.

23 מנורת המאור, הלל גרשון ענלאו (מהדיר), ניו יורק תרפ"ט, עמ' 11.
 24 שו"ת התשב"ץ, ג, לעמבערג תרנ"א, לח, י ע"א-ע"ב: "וכל זה יש לנו לומר שלא לשבור דברי הראב"ד ז"ל, דרב גדול ומובהק ה'אהן, ודבריו צריכין לפנים ולפנים, והוא ה'אהן ראש המדברים בשאלה זו וירד לעומקה".
 25 שו"ת הריטב"א, יוסף קפאח (מהדיר), ירושלים תשי"ט, מג: "והנה רבי/נון יצחק ז"ל ראש המדברים בכל מקום ודבריו כמרגליות מודה לו".
 26 עיינו דוד רוקח, "על רבי יהודה בר אילעאי ויחסו אל רומי", ציון נב (תשמ"ז), עמ' 107-110; ישראל בן-שלום, "על יחסו של ר' יהודה בר אילעאי לרומי – תגובה", ציון נב (תשמ"ז), עמ' 111-113; עפרה מאיר, סוגיות בפואטיקה של סיפורי חז"ל, תל אביב תשנ"ג, עמ' 11-34.
 27 רש"י, פירוש לבבלי, שבת לג ע"ב: "ראש המדברים – במצות המלך שצוה עליו לדבר תחלה בכל מקום כדלקמן", כלומר להגיד דברי שבה על רומי. ובהמשך על הפרס שקיבל רבי יהודה ("אמרו יהודה שעילה יתעלה") הוא כותב: "יתעלה – להיות ראש המדברים". גדליהו אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל אביב תשט"ז, עמ' 75, הערה 142, סבור ש"ראש המדברים – עניינו ודאי: זה שפותח תחילה במשא ומתן בבית המדרש". אולם לא כך הבינו זאת בתלמוד הבבלי וכן רש"י, שגם בפירושו למנחות קג ע"ב הוא כותב: "ראש המדברים בכל מקום – קרי

מכאן אפשר להבין מדוע חצרן יהודי בספרד שעמד בקשרים קבועים עם הכתר ועם שלוחיו, כמו דון יוסף בן אלמלי, היה יכול להיעלב מכינויו "ראש המדברים", מונח הנושא בתוכו, לידועי דבר, רמז לשיתוף פעולה שלילי עם המלכות. חכמים ופוסקי הלכה, לעומת חצרנים, לא חששו מרמיזות הקשורות ביחסיהם עם המלכויות, ולכן ביחס אליהם נוטרל ההיבט השלילי של הכינוי, והיה אפשר להשתמש בו, כפי שראינו, ללא כל חשש. אולם חצרן יהודי בספרד, מסוגו של יוסף בן אלמלי, שהיה מעורב בחיי הקהילות ורגיש לדימוי הציבורי שלו, ובה בעת הכיר כנראה היטב את התלמוד בהיותו מורה ומלמד, לא אהב את המשמעות הכפולה הגלומה בכינוי "ראש המדברים", ולכן עלה כעסו.

על רקע זה ביקש בן חנה במכתב ההתנצלות שלו לחזק את מעמדו החברתי החשוב והנכבד של בן אלמלי, ונקט מליצות חלופיות שיכפרו על השגגה הרטורית שלו:²⁸

לכן הארון אחרי נודע בשערים, גדול שמך מכל בני קדם עשר ידות. / מדובר בך נכבדות. / מי ימלל לצד עלאה ויטיל מום בקדשים / על נבון וחכם חרשים. / ומי הוא זה יבאיש ריחו לא נמר ובמאמר יביע. / כה לחי מדבר בצדקה רב להושיע. / מקום אשר על לשניו יפול צרור המר ואשכול הכופר. / איש אשר כמוני יקרא עצי גפר. / ולצלפחד בן חפר, / עיפה ועפר. / איה סופר / יאמר לו ויושת עליו שם כופר, / לספר הכפירה באמרי שפר. / כי אדני העבר חרפתי מנגד עיניך. תרח נא מנחת התנצלותי לריח ניהוחי, כי יבא דברך וכבדנוך. נאם הכותב עומד לבקש על נפשו, מפני יראת חטא.

חצרן אחר שעמד בקשרים עם בן חנה היה דון משה בן אלעזר. בן חנה חיבר לכבודו שיר תהילה מליצי, ובו כינה אותו "מאיסטרי משה מורי מבני מאלעזר". המאגיסטר (תואר לרופא מוסמך) דון משה בן אלעזר היה רופא מסרגוסה ששירת, בין היתר, את מנזר הפרנציסקנים בעיר. כשכר על שירותיו הטובים ועל ריפוי הנזירים המוצלח התיר המנזר (בשנת 1385) ליהודי סרגוסה להוביל את מתיהם לקבורה בדרך העוברת ליד כנסייתם, בתנאי שלא יקוננו בקול בעוברם שם.²⁹ דון משה השתייך למשפחת הפרנקוס ("בני החורין", francos) אלעזר, שהייתה בעלת מעמד חברתי וכלכלי חשוב מאוד בסרגוסה. כמו כן היו

ליה הכי משום מעשה דמעה במס' שבת". עיינו גם בפירוש התוספות לברכות סג ע"ב; ואברהם זכות, 190 יחזקין, צבי פיליפאוסקי (מהדיר), מהדורה שנייה, פרנקפורט תרפ"ה, עמ' 44א: "והוא ראש המדברים בכל מקום כמאמר קיסר". נוסף על כך, העמדה השלילית כלפי דעתו של יהודה בר אילעאי עולה בספור התלמודי המקביל (בבלי, עבודה זרה ב ע"ב), שבו טוענת האומה הרומית בפני הקב"ה את טענותיו של רבי יהודה כדי ללמד על עצמה זכות, והקב"ה בעצמו מתערב ודוחה את הטענות, על פי הנימוקים של שמעון בר יוחאי. על דימויה של רומי בעיני היהודים בימי הביניים עיינו רם בן-שלום, מול תרבות נוצרית: תודעה היסטורית ודימויי עבר בקרב יהודי ספרד ופרובנס בימי הביניים, ירושלים תשס"ז, עמ' 89-146.

28 כ"י אוקספורד, דף 264 ע"א. 1 נודע בשערים: משלי לא, כג. עשר ידות: שמואל ב' יט, מד. 2 וחכם חרשים: ישעיהו ג, ג. 3 ריחו לא נמר: ירמיהו מה, יא. ועיינו קהלת י, א. ובמאמר יביע: על פי תהלים יט, ג. 4 צרור המר: שיר השירים א, יג. ואשכול הכופר: שם, יד. עצי גפר: בראשית ו, יד. ולצלפחד בן חפר: על פי במדבר כו, לג. 5 עיפה ועפר: בראשית כה, ד. 6 העבר חרפתי: תהלים קיט, לט.

29 בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 261.

לו קשרים עם רבי יצחק בר ששת ברפת (הריב"ש), רבה של קהילת סרגוסה בזמן ההוא, שכינה אותו באחת מתשובותיו "הנעלה"³⁰.

שירו של בן חנה הוא "מליצת מימי"ן" – שיר שכל מילותיו מתחילות באות מ"ם – והוא מתאר את מעמדו ופעולותיו של משה בן אלעזר, החצון החשוב. בין הדימויים העולים בשיר גם מקצועו של בן אלעזר – רופא המציל ממות – פעילותו החברתית לאיחוד הקהילה, יכולתו למנות את מיודעיו לתפקידים בחצר המלכות, לבושי הפאר ומעמדו הרם והמורם מעם.³¹

עו'דן לו על הכתב שעשה לדון משה בן אלעזר וכה אמר על דרך ממים:
 מועצתיו מרפא מצילו מות. מקרב משכנו מרוחק מוזר.
 מתדמה מלך משוח. מחיה מתים, מקבץ מדווח, מפורד, מפורד.
 מפליא מעשיו, מכתיר מיודעיו. מלביש מלבוש מלכות, משי משור.
 מורם מעם, מאישטרי משה מורי מבני מאלעזר.

משוררים מתחילים היו נוהגים בתקופה זו לשלוח את שיריהם למשוררים הנודעים בסרגוסה, ובעיקר לשלמה דאפיירה (1350–1417 לערך) ולשלמה בונפיד (נפטר אחרי 1445), כדי שיחוו את דעתם עליהם. בתחילה היה מפתה מאוד לשער שלשיר זה התייחס שלמה בונפיד באחד משיריו האירוניים, כשכתב בהקדמה לשיר:³²

בחור אחד הראני רובי מליצותיו וחרוזיו, הכינם גם יצרם להלל מאד איש אחד ממיודעיו, ובפרט הפליג לעשות מליצת מימי"ן, וכי ידעתי מתחיל במלאכת השיר והמלאכה ההיא נפלאה ממנו [...] ואני נמשכתי לפי מלאכתו ומהרתי למצוא, ואומר כמהתל.

אולם בונפיד מציין כאן שמי שפנה אליו היה "בחור אחד", ולדעתי לא סביר שבונפיד כינה את יום טוב בן חנה שהיה מבוגר ממנו – "בחור".³³ עם זאת, לא מן הנמנע שבן חנה, שנהג לשלוח את איגרותיו ואת שיריו לחצונים בסרגוסה, היה חלק מהמעגל החיצוני של חבורת המשוררים של סרגוסה (שכמה מחבריה כינו אותה "כת משוררים" או "עדת נוגנים") שבראשה עמד אז שלמה דאפיירה, ופעלו בה כמה מאותם חצונים.³⁴

30 שו"ת הריב"ש, ירושלים תשל"ה, תמה, עמ' 274.
 31 כ"י אוקספורד, דף 274 ע"א. 1 מועצתיו: במשמעות שמחה ונחת רוח, על פי "מעצת נפש" (משלי כז, ט). עיינו אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ו, ירושלים ותל אביב תש"ח, עמ' 3191, הערה 2. 2 מקבץ מדווח: על פי ישעיהו יג, יד. מפורד מפורד: על פי אסתר ג, ח.
 32 שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, הערה 20 לעיל, עמ' 632, הערה 14. עיינו Angel Sáenz-Badillos, "The Literary World of Shelomoh Bonafed", Alessandro Guetta and Masha Itzhaki (eds.), *Studies in Medieval Jewish Poetry: A Message upon the Garden*, Leiden and Boston 2009, pp. 167-183.
 33 בן חנה שלח ידו בכתיבה כבר בסוף שנות השמונים של המאה הארבע-עשרה, ולא מן הנמנע שאף קודם לכן.
 34 על חבורת המשוררים עיינו שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, הערה 20 לעיל, עמ' 204

עצם לימודיו של יום טוב בן חנה אצל דון יוסף בן אלמלי, ואולי אף אצל מורהו דון משה בן אלעזר, כפי שמשמע מהכתובת ל"מליצת מימי"ן", ואולי גם קשריו האישיים עם חסדאי קרשקש, אינם מלמדים שאף הוא השתייך לחוג החצרנים היהודים. דומה כי הוא היה חלק מהמעגל החברתי הזה, שהקיף את קבוצת החצרנים היהודים בסרגוסה והיו בו גם יהודים מקהילות בערים אחרות של כתר אראגון. באיגרותיו של יום טוב בן חנה יש מידע חשוב ומעניין על בן אלמלי ובן אלעזר – שני חצרנים יהודים, שהיו גם מלמדים לחברים אחרים מתוך הקהילה, וכפי שעולה כאן גם מקהילות נוספות, כפי שנהגו החצרנים הגדולים ידועי השם, כמו חסדאי קרשקש בברצלונה ובסרגוסה, ויוסף בן שם טוב אבן שם טוב בקסטיליה, שידוע כי ניהלו חוגי לימוד ושיבות.³⁵

בהקשר לסרגוסה יש להזכיר בעיקר את החצרן בנבנשת בן לביא (מת בנובמבר 1411), שהיה בנקאי של הארכיבישוף בסרגוסה, ובימי מלכותו של מרטין הראשון שימש שליח המלך לקורטס בענייני מסים וניהל משא ומתן על שידוך המשפחות המלכותיות של אראגון ונבארה.³⁶ כמו אביו שלמה בן לביא, הוא חיבר פיוטים ועסק בתרגום מערבית לעברית. בשנת 1395 תרגם את האריתמטיקה של ניקומכוס גרסיינוס. הוא גם הזמין תרגומים מאנשי רוח וסופרים אחרים: לבקשתו תרגם רב החצר של קסטיליה מאיר אלגואדיש מלטינית את ספר המידות לאריסטו; זרחיה הלוי תרגם לבקשתו את הפלת הפילוסופים של אלגואלי, ויהושע הלורקי חיבר לפי בקשתו ספר רפואה בערבית, שבנו וידאל (יוסף) בן לביא תרגמו אחר כך לעברית וקרא לו גם המעלות. ביתה של משפחת לביא (דה לה קבלריה) בסרגוסה היה מרכז של חיי רוח, וכמה מבניה היו בעצמם משוררים, מתרגמים

Judit Targarona Borrás and Tirza Vardi, "Literary Correspondence Between Vidal ;627-601 Abenvenisti and Solomon de Piera (Critical Edition)", *REJ* 167 (2008), pp. 405-509, esp. 406-407; על הכינויים של החבורה ראו גם Raymond P. Scheindlin, "Secular Hebrew Poetry in Fifteenth-Century Spain", Benjamin R. Gampel (ed.), *Crisis and Creativity in the Sephardic World*, New York 1997, p. 302, n. 3; וראו בהמשך על קשרי בן חנה עם יהודה בן לביא, ממשוררי החבורה, ועל השימוש במוטיבים דומים המצויים בשירי החבורה, כמו "שמש" ו"כימה" אצל וידאל בנבנשת.

35 על פי קולופון חיבור של אחד מתלמידיו, אברהם בר ליאון, שחיבר את ספרו ארבעה טורים (1378) בביתו של קרשקש, ידוע כי ביתו של חסדאי קרשקש בברצלונה היה בית ועד לחכמים. עיינו שלום רוזנברג, "ארבעה טורים" לר' אברהם בר' יהודה תלמידו של חסדאי קרשקש", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), עמ' 525-621. כמו כן הריב"ש מספר על שמואל ביבש הלומד אצל חסדאי קרשקש בסרגוסה, ראו שו"ת הריב"ש, הערה 30 לעיל, רצ, עמ' 158. יצחק אברבנאל בפירוש על התורה, ירושלים תשכ"ד, פירוש לשמות כה, י, עמ' רנג, מספר כי למד בבחרותו אצל "הרב האלהי הר' יוסף שם טוב". עיינו גם דברי יוסף אבן שם טוב, רואה החשבונות (Contador mayor) של הנסיך אנריקה, על הצורך שהרגיש לפנות זמן מעבודת החצרנות כדי לתרגם את ספר הפולמוס של חסדאי קרשקש, 190 ביטול עיקרי הנוצרים בתרגומו של יוסף בן שם טוב, דניאל לסקר (מהדיר), רמת גן ובאר שבע תש"ן, עמ' 95, "עם היותי טרוד בעת הזאת בענינים אחרים מעבודת המלכים האלה אלא שלחמלתי על האמת ועל אנשיה חתרתי לבקשת הפנאי המועד מהזמן".

36 בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 261-263; Francisca Vendrell Gallostra, "Aportaciones documentales para el estudio de la familia Caballeria", *Sefarad* 3 (1943), pp. 115-154.

ואנשי ספר ונטלו חלק בחיי התרבות בעיר. המשורר שלמה דאפיירה שימש, בין היתר, סופר ומלמד פרטי של בני המשפחה.³⁷

שתי משפחות הפרנקוס, אלעזר ודה לה קבלריה, בשל היותם וסלים של מסדרי הטמפלרים וההוספיטלרים, היו פטורות מלשלם את מסי הקהילה הישירים והעקיפים ("שישה") וכן את מסי המלך. הן לא היו נתונות לסמכות דייני הקהילה בסרגוסה ואספותיה, ובדרך כלל, גם נטו להתחתן בתוך המשפחה. תופעה זו של חוסר סולידריות הולידה חיכוכים רבים בינן לבין הקהילה וכן בינן לבין הכתר, והובילה לפרסום צווים מלכותיים על הפרדה חברתית מוחלטת בינן לבין הקהילה. אולם בני משפחת קבלריה הגיעו בשנת 1397 להסכם עם קהילת סרגוסה, ומאז הלך והתהדק הקשר בינם לבין בית המלוכה. משפחת אלעזר, לעומתה, עמדה בתוקף על זכויות היתר שלה, ומגמה זו הולידה לעתים ניתוק מגע מוחלט עם הקהילה. עם זאת, כמה מאנשיה המשיכו למלא תפקידים במוסדות הקהילה. כמו כן בשנות ההמרה ההמונית (1414-1415) הם נשארו נאמנים לדתם, בניגוד לרוב בני משפחת קבלריה-לביא.³⁸

מעניין לראות כי שיר חתונה אחד של יום טוב בן חנה הוקדש לחתן בשם יהודה בן לביא:³⁹

ועוד עשה לחתן אחת שהיה אוהבו ושמו יהודה בן לביא.

פזמון לח'ן שני זיתים.
 אַחֵי חַמָּה   וַיֵּן כִּימָה   מֵה נִפְלֵאת גְזֵרְתֶּךָ.
 שְׂכֹן אוֹהֵל   בְּאוֹר יְהוָה   בְּמַחְבֶּרֶת נֹתֶךָ.
 וּבְבוֹאֶךָ דוֹד   לְחֵיק בֵּת דוֹד,   וְצֵאתֶךָ מַחֻפָּתֶךָ.
 כְּרוֹךְ אֶתְּה בְּבוֹאֶךָ, / וּכְרוֹךְ אֶתְּה בְּצֵאתֶךָ.

37 שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, הערה 20 לעיל, עמ' 582; מתי הוס, מליצת עפר ודינה לדון וידאל בנבנשת: פרקי עיון ומהדורה ביקורתית, ירושלים תשס"ג, עמ' 7-8; Vendrell Gallostra, הערה 36 לעיל; הקדמת המתרגם מאיר אלגואדיש לספר המידות, בתוך: אליעזר זאב ברמן, "התרגום העברי מן הלטינית של 'ספר המידות' לאריסטו על-שם ניקומאכוס", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ז (תשמ"ח) [1990] היובל לשלמה פינס, א, עמ' 154-164.

38 ראו אסונסיון בלסקו-מרטינס, "גירוש היהודים מאדמות האצולה: אחוזות קבלריה ואלעזר של מסדר ההוספיטלריים", יום טוב עסיס ויוסף קפלן (עורכים), דור גירוש ספרד: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 155-175 (גרסה בספרדית: "Las expulsiones señoriales: Asunción Blasco Martínez, los Caballería y los Alazar de Zaragoza, vasallos de la orden del hospital", <http://www.unizar.es/cema/recursos/expulsiones.pdf>).

39 כ"י אוקספורד, דף ע"ב. פזמון לח'ן שני זיתים: זהו ציון הלחן על פי הלחן למאורה "שני זיתים נכרתים" לשלמה אבן גבירול. עיינו שלמה אבן גבירול: שירים, ישראל לוין (עורך), תל אביב תשס"ז, ס' קכ, עמ' 235-236. 2 שְׂכֹן אוֹהֵל: על פי "וישכן באהלי שם" (בראשית ט, כז). באור יהל: על פי איוב לא, כו. 4 למשל, בבלי, בבא מציעא קז ע"א. 7 מעיל כבוד: ראו ישעיהו סא, י: "מעיל צדקה יעטני כחתן".

5	בְּלִשׁוֹנוֹ	וְהִגִּינוּ	מִי יִגִּיד תְּפָאֶרֶת.
	יָקָר יִחְסֶךְ	וְזִיו נֶסֶךְ	לְכָל אִישׁ הוּא לְכוֹתֶרֶת.
	מַעֲיֵל כְּבוֹד	וְרוֹב הַהוֹד	לְקַחַת לְאֶדְרֶת.
	לְזֹאת שְׁמָחוֹ	וְשִׁיר פְּצָחוֹ	בְּנֵי אֱלִים בְּמִשְׁמֶרֶת.
	כִּי מַעֲוֵלָם	לֹא נֶעְלָם	(כִּי) הוֹד וְהָרַר צְבֹאוֹתֶיךָ.
10	בְּרוּךְ אַתָּה בְּבוֹאֶךָ, / וּבְרוּךְ אַתָּה בְּצֵאתְךָ.		

לאור קשריו של בן חנה עם משפחת אלמלי ואלעזר בסרגוסה יש להניח הנחה ראשונית שיהודה זה לא היה אלא אחד מהשלושה: הראשון יהודה דה לה קבלריה (Jahudá de la Cavallería), בנו של דון וידאל דה לה קבלריה ודוניה אורווידה (Doña Orovida), אחיה של טולוסנה, שנישאה לבנבנשת דה לה קבלריה. יהודה זה ושני בניו שלמה וידאל נשאו יהודים גם לאחר המרות הדת של רוב חברי המשפחה בשנים 1414–1415; השני הוא יהודה בנו של הרופא בונפוס בן שלמה (Bonafós de la Cavallería, מת ב-1402), שהמיר את דתו בשנות ההמרה הגדולה הזאת והחליף את שמו בשם הנוצרי Gaspar.⁴⁰ סביר פחות שהוא השלישי – יהודה בנו של דון אברהם דה לה קבלריה (מת לפני 1390) ודוניה בונוסה (Bonosa) שהעדויות עליו אינן ברורות.⁴¹

כאמור, בני משפחת דה לה קבלריה נטו להתחתן בינם לבין עצמם, ואכן בשיר של בן חנה מצוין כי יהודה זה נשא לאישה את בת דודו ("וּבְבוֹאֶךָ דוֹד / לְחִיק בֵּת דוֹד"). כמו כן, הוא נקרא מיד בתחילת השיר "אַחֵי חַמָּה / וּבֶן כִּימָה". לכאורה, מדובר רק במטפורה המורה על גרמי השמים המכובדים שבאמצעותם מהלל המשורר את החתן, אולם לעניות דעתי אפשר לפרש זאת גם על משפחתו של יהודה ממש, שהרי גם המונחים "דוד" ו"בת דוד" היו יכולים, לכאורה, להישאר במישור הסמלי בלבד, אולם מצאנו כי הם משקפים תופעה חברתית ראלית של נישואין בתוך המשפחה. אם כן, לפי בן חנה, החתן, יהודה בן לביא, ניכר לעיני כול דווקא באמצעות דמותה של אחותו המדומה "לחמה",⁴² ובאמצעות דמות אביו המדומה "לכימה".⁴³ לפיכך, במקרה זה יש להניח כי מדובר ביהודה בן וידאל דה

40 ראו Vendrell Gallostra, הערה 36 לעיל, עמ' 127; בלסקו־מרטינס, "גירוש היהודים", הערה 38 לעיל, עמ' 164, הערות 56–57, 166 (בגרסה הספרדית, עמ' 11, הערות 63–64, 13), עמ' 175; אולם שם בהערה 57 בלסקו־מרטינס מציינת באשר ליהודה הראשון, שיייתכן שיהודה זה היה אחיו של וידאל דה קבלריה וגיסו של אורווידה, וייתכן גם שהיה בנו של שלמה ואחיינו של וידאל; Judit Targarona Borrás, "The dirges of Don Benvenist and Dona Tolosana de la Cavalleria for the death of their son Solomon", Jonathan P. Decter and Michael Chaim Rand (eds.), *Studies in Arabic and Hebrew* 'עמ' Bear; *letters in honor of Raymond P. Scheindlin*, New Jersey 2007, p. 217, הערה 3 לעיל, עמ' 116, תעודה 603. במאה הארבע־עשרה היו יהודים ממשפחת קבלריה גם בערים אחרות באראגון, כמו ברצלונה, לרידה וולנסיה, ראו בלסקו־מרטינס, "גירוש היהודים", הערה 38 לעיל, עמ' 155, הערה 4 (בגרסה הספרדית, עמ' 1, הערה 2), אך כאמור קשריו של בן חנה עם המשפחות בסרגוסה מחזקים את הזיהוי עם יהודה בן לביא מסרגוסה.

41 Vendrell Gallostra, הערה 36 לעיל, עמ' 120–122; Targarona Borrás, הערה 40 לעיל, עמ' 217.

42 שיר השירים ו, י: "מי זאת הנשקפה כמו שחר יפה כלבנה ברה כחמה".

43 על משמעות קבוצת הכוכבים כימה עיינו בן־יהודה, מלון, הערה 31 לעיל, ה, עמ' 2345–2346, והערה 2. בהקשר לפרשנות השיר הזה, מעניינים במיוחד דברי רד"ק בפירושו לעמוס ה, ח: "עושה

לה קבלריה, שהיה אחיה של טולוסנה – אישה רבת פעלים והאישה המפורסמת ביותר במשפחת קבלריה, הן בהיותה אשתו של בנבנשת דה לה קבלריה ובעלת הבית ששימש חצר לאנשי הרוח ולמשוררים, הן בהיותה אישה מלומדת ומשוררת מתחילה בזכות עצמה, כפי שאפשר להתרשם מהקינה שחיברה לשלמה, בנה הקטן, שמת. אישיותה יוצאת הדופן וחוזקה המוסרי של טולוסנה התבטאו אחר כך (לאחר מות בנבנשת), בשנים 1414–1422, כשרוב בניה ומשפחתה התנצרו, אך היא ושתיים מבנותיה, למרות לחץ גדול ואיומים מצד הכתר, נאבקו בכל כוחן לשמור על דת ישראל.⁴⁴ הכינוי לאישה "חמה" היה מקובל בשירת ספרד, כפי שאפשר ללמוד, למשל, משירו של יהודה הלוי "חמה" / אור לחיך גלי", שבו "החמה" מסמלת את האישה החשוקה: "אם אשפכה דמיתך, חמה, / אשפך מחוללי";⁴⁵ וכן משירו של טדרוס בן יהודה אבולעאפיה שבהם הצבייה מדומה לשמש,⁴⁶ ומשיר החשק של שלמה בנפיד, שהוקדש כנראה לנערה ושמה סול, שבו כתב: "זכרה על היין ושמה שמש".⁴⁷ מעניין אף לבחון בהקשר זה את שיר האהבה של המשורר וידאל בנבנשת: "עפרה אחות פימה ובת שמש" / אור זהרה תסתיר בבגדי שש",⁴⁸ שאולי לפי דרך הפרשנות הזאת, נכתב לאשתו, שהייתה בתה של טולוסנה ("בת שמש") ואחותו של וידאל יוסף בן לביא ("כימה").⁴⁹

כימה וכסיל – זכר אלו הכוכבים כי בהם קיום התבואות בזמניהם וזה הפך זה ושניהם קיום העולם [...] ואלה שני הכוכבים מושלים בזמנים ידועים בשנה, והם צורך העולם ומשפטו [...] ואמרו כי כימה הוא זנב טלה". כימה היא "קיום העולם", כלומר כוכב או קבוצת כוכבים שנותנים חיים – אולי רמז לשם אבי יהודה Vidal, הוא חיים בעברית. יש לזכור כי פרשנים התייחסו לשם "כימה" בלשון זכר ובלשון נקבה, ולעיתים מתחלפות הלשונות אצל אותו פרשן, למשל, אצל רש"י בפירושו לדברי הבבלי, ברכות נח ע"ב: "אלמלא חמה של כסיל – לא נתקיים עולם מפני צינה של כימה, ואלמלא צינה של כימה – לא נתקיים עולם מפני חמה של כסיל", רש"י כותב: "להכי אקדמיה קרא, כימה שולט בימות הגשמים", ובהמשך, שם: "יש בין הכוכבים של כימה, שהן כחה של כימה". גם אברהם אבן עזרא כתב על כימה בלשון זכר, בפירושו לעמוס ה, ח: "ודעת קדמונינו שכימה הוא זנב טלה וראש שור" [ההרגשות שלי, רב"ש].

44 Asunción Blasco Martínez, "Mujeres judías; 225-219 עמ' Targarona Borrás, הערה 40 לעיל, עמ' 88-93, 115-118; Vendrell zaragozanas ante la muerte", *Aragón en la Edad Media* 9 (1991), pp. 88-93, 115-118; Gallostra, הערה 36 לעיל, עמ' 133-128.

45 ראו שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, הערה 9 לעיל, א, עמ' 434.

46 שם, ב, עמ' 435, בשיר "בעודי מבלי שכל": "צביה היא, ודמויה לשמש [...] הלפלונית תחכה? / ובכול היא, אמת, סהר ותמה!"; בשיר "צביה אך סגור": "צביה – אך סגור לבי דבירה – / ושמש – אך ענניה בשערה" (שם, עמ' 437).

47 יוסף פאטאי, "שירי חשק של שלמה בנפיד", צדוק העוועשי ואחרים (עורכים), וזאת ליהודה: קובץ מאמרים בחכמת ישראל [...] לכבוד יהודה אריה בלוי, וינה תרפ"ו, עמ' 221. בהמשך השיר, שם: "בצעת אפר לבי להפק משאלו / העיזה פניה ותאמר: לא! / ונרח השמש ובה השמש". ייתכן אף שכינויה של טולוסנה, חמה – Sol – היה רמז למילה "שמש", המצויה בהיפוך אותיות בתוך שמה Tolosana.

48 תרצה ורדי, "שירי דון וידאל בנבנשת: מהדורה ביקורתית, בלויית מבוא, מקורות וביאור", עבודת מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז, חלק ג: שירים, שיר כז, עמ' 22 (ההדגשה שלי, רב"ש). עיינו גם בשיר "הכיתי בית מאהבי", שם, עמ' 37.

49 ראו שם, חלק א, עמ' 15, קטע מאיגרת שבה כתב וידאל בנבנשת לוידאל יוסף בן לביא: "גלה ממני כבוד, בדרך רחוקה נע ונד, לוקחה ממני אחותך נתי נ"ע". גם כאן הכינוי "כימה" מכוון למי שנקרא וידאל. השימוש בכוכב כימה בחרוים אלגוריים ככינוי לדמות כלשהי הידועה למחבר ולמנענים, היה

שיר חתונה נוסף של יום טוב בן חנה – "זולת לח' [ן] מראש מקדמי ארץ"⁵⁰ – מוקדש אף הוא, לפי הכתובת, לחתונת חצרן. אנו יודעים זאת בראש ובראשונה על פי הפרשנות לביטוי "מקדמי ארץ" המופיע בספר משלי (משלי ח, כג), המרמזת שמדובר באיש נכבד.⁵¹ כמו כן, ניתוח פרטי השיר ילמד שאף הוא נכתב לכבוד אחד מבני משפחת לביא, כפי שעולה מיד בתחילת השיר מדימוי האריה-לביא: "לְרֹד לְפָנָיו, בְּרֹא אָדָם [הכוונה לאדם הראשון] וּבְחֻפּוֹת יוֹשִׁיבֵנו. כָּרַע רַבֵּץ פְּאֲרִיָה, וּכְלָבִיא מִי יִקְיָמוּנו" [ההדגשה שלי, רב"ש]. יתרה מכך, סביר להניח שגם השיר הזה נכתב לחתן יהודה בן לביא, כיוון שהפסוק המצוטט בו מבראשית מט, ט: "גור אריה יהודה מטרף בני עליה כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימונו", לקוח מברכת יעקב ליהודה. בהמשך, לאורך השיר, חוזר מוטיב האריה-הלביא ומופיע שוב ושוב, והשיר מסתיים בפסוק אחר (במדבר כג, כד): "כָּלֵבִיא יָקוּם וְכִאֲרֵי יִתְנַשֵּׂא".

יהודה בן לביא הוא שכתב את החיבור המכונה במחקר הלצה, עם וידאל בנבנשת (1380-1439) לערך, מחבר מליצת עפר ודינה) ועם וידאל (יוסף) בן לביא (בנם של בנבנשת בן לביא וטולוסנה).⁵² ההלצה מורכבת מאיגרות שכתבו המחברים זה לזה, והיא עוסקת בכישלוננו המיני של הגיבור, אברהם, בליל כלולותיו. החטיבה הרביעית והאחרונה בהלצה היא איגרת ששלח יהודה בן לביא אל וידאל בנבנשת, ובה הוא מספר ששמע שנשות משפחתו של וידאל הן שמועו מאברהם לממש את אוננו ואת נישואיו. הן עשו זאת באמצעות הטלת לחש עליו, ולפיכך הוא מבקש מוידאל להוכיחן על מעשיהן.⁵³ החטיבה הזאת נפתחת במילים "וזאת ליהודה האריה ויאמר"⁵⁴ אם כן, כינויו של יהודה בין המשוררים בכלל, ובתוך משפחת לביא בפרט, היה "האריה". בשירו של בן חנה כעשרה דימויים של האריה,⁵⁵ וכרגיל בשירת

כנראה חלק ממסורת ספרותית ארוכה. ראו למשל באיגרות (הפסכדואפיגרפיות) של יוסף בר' יהודה אל הרמב"ם ושל הרמב"ם אל תלמידו יוסף בר' יהודה. שם בתו של הרמב"ם "כימה", המואשמת כי זנתה, מסמלת את תורתו הפילוסופית של הרמב"ם. עיינו בדברי יצחק שילת, בתוך: איגרות הרמב"ם, ב, יצחק שילת (מהדיר), ירושלים תשנ"ה, עמ' תרצד-תרצה.

50 הכוונה לזולת "מראש מקדמי ארץ" מאת יהוסף האזובי, ראו בנימין ברי-תקוה, סוגות וסוגיות בפיט הפרובנסלי והקטלוני, באר שבע תשס"ט, עמ' 198-206.

51 למשל, אברהם אבן עזרא פירש שם "מקדמוני ארץ".

52 ראו הוס, עפר ודינה, הערה 37 לעיל, עמ' 24-25.

53 שם, עמ' 205-210.

54 להלצה, ראו שם, עמ' 222.

55 ההדגשה של ריבוי הדימויים של אריות באותו השיר חשובה, כיוון שדימוי של אריה אחד או שניים בתוך שירים ואיגרות שנשלחו לבני משפחת לביא היה עניין שכיח, כפי שאפשר לראות, למשל, מהאיגרת ששלח וידאל בנבנשת אל וידאל בן לביא, ובה סיפור על "הארי שבחבורה" שנס מפני אישה ערומה. ראו הוס, עפר ודינה, הערה 37 לעיל, עמ' 32, הערה 75; וכן בשירים רבים של וידאל בנבנשת, שעולים בהם דימויי הלביא ושמותיו הנרדפים, כמו כפיר, שחל וגור אריה. עיינו ורדי, "וידאל בנבנשת" הערה 48 לעיל, חלק א, עמ' 10-11. ראו, למשל, שירו של וידאל בנבנשת ליום חתונתו של דון וידאל (יוסף) בן לביא. שם, חלק ג, שיר צח, עמ' 51: "בנעים מעניו ירפא נכאב, וכלביא בין צריו שכב". ראו שם, שיר קט, עמ' 57; ובשיר ידירות של שלמה דאפיירה לכבוד וידאל (יוסף) בן לביא, דיואן משולס דאפיירה, הערה 9 לעיל, שיר ג, עמ' 14: "בני לביא יסיתון מחשבי / להוליך אל מעונו שי ולביא".

ספרד, הם מובאים באמצעות שיבוץ פסוקים מן המקרא. אפשר להניח כי אוסף כה גדול של דימויי אריות בשיר אחד נועד לחתן שכינויו בפי כל היה "האריה"⁵⁶:

עוֹרָה זולת לחוֹן מראש מקדמי ארץ
אמר אלהים יהי אור, אחרי המשיך אין והוציא איש ממנו
תפן שמים וכל צבאם, תבל ומלוואה ומי ישיכנו?
לרד לפניו ברא אדם, ובחפות יושיכנו.
פרע רבץ פאריה, וכלביא מי יקימנו?

- 5 ובקש מאל על פשע, השיב: סלחתי, עונך לא נכתם,
כי זכרתי לאב המוני, ולנינו ולנכדו איש תם.
מאחזים פני כסא, והרביעי אשר בו נחתם.
ופני אריה אל הימין לארבעתם.
- 10 נעשו שמים לפני מלוך מלך. וימלך בן ימיני, ובעברו על אשר הפקד,
נמשח בן ישי תחתיו, למלאת מקומו אשר נפקד.
לכד המלוכה, וזמירו ינגן בדתתי אל אשר שקד.
היתן כפיר קולו ממעונותו בלתי אם לכר?
- 15 מושיע ורב ישברו להכניע כל עובדי לצון.
השפלא יגביה, כי שם לנעורת החסון.
יטרוף ואין מציל, כי יי כצנה יעטרנו רצון.
פאריה בכהמות נגב, ככפיר בעדרי צאן.

56 כ"י אוקספורד, דף 275 ע"ב-276 ע"א. מראש מקדמי ארץ: משלי ה, ג. 2 תכן שמים: על פי ישעיהו מ, יב: "ושמים בורת תפן". 3 לרד לפניו: ישעיהו מה, א. 4 בראשית מט, א. 6 לאב המוני: על פי בראשית יז, ד-ה. הכוונה לאברהם. ולנינו ולנכדו: על פי ישעיהו יד, כב. ועיינו שם בפירושי רש"י ורד"ק, הקובעים כי הנין הוא הבן, והנכד – בנו של הבן. איש תם: בראשית כה, כז. הכוונה ליעקב. 7 מאחזים פני כסא: על פי דברי הימים ב' ט, יח: "לכסא מאחזים ידות מזה ומזה על מקום השבת ושנים אריות עמדים אצל הידות"; וראו גם איוב כו, ט. 8 יחזקאל א, י. 9 לפני מלוך מלך: על פי בראשית לו, לא. וימלך בן ימיני: על פי שמואל א' ט, כא. אשר הפקד: ויקרא ה, כג. 11 לכד המלוכה: שמואל א' יד, מז. נאמר שם על שאול. 12 עמוס ג, ד. 13 מושיע ורב: ישעיהו יט, כ. 14 על פי יחזקאל כא, לא. לנעורת החסון: על פי ישעיהו א, לא. 15 יטרוף ואין מציל: על פי תהלים ז, ג; מיכה ה, ז. כי [...] רצון: על פי תהלים א, יג. 16 כאריה [...] צאן: על פי מיכה ה, ז. שם "בכהמות יער". 17 שוכן עד וקדוש: ישעיהו נז, טו. בברכת אב המון: על פי בראשית יז, ד-ה. 18 בין אחים יפריא: הושע ג, טו. 19 במרום המשרה: על פי ישעיהו ט, ה-ו. 20 שופטים, יד, יח. 21 הוא מרומים ישכון: ישעיהו לג, טז. כגפן פוריה: תהלים קכח, ג. תעלה נוח: עיינו "הנה כאריה יעלה מגאון הירדן אל נוה איתן" (ירמיהו נ, מד). 22 על פי שמואל ב' כב, כט. 23 איש איש על דגלו: על פי במדבר א, נב; ב, ב. ברכת [...] ישא: על פי תהלים כד, ה. 24 במדבר כג, כד. 25 יושבים ראשונה במלכות: על פי אסתר א, יד. ענות: ראו שמות לב, יח. 26 ויהיו [...] המלך: אסתר ו, א.

שׁוֹכֵן עַד וְקָדוֹשׁ חֲתָנִי, תִּכְרַךְ בְּכַרְפֵּת אֶב הַמּוֹן מִחֶצֶב צוּרֵי.
 יִצְלַח בְּקִנְיָנו הַטּוֹב, וְהוּא בֶן אֲחִים יִפְרִיא.
 הֲרֵאִיתֶם אֲשֶׁר בָּחַר בֶּן יִי, כִּי אֵין כְּמוֹהוּ בְּמִרוֹם הַמְּשָׁרָה יִמְרִיא.
 מַה מִּתּוֹק מִדְּבַשׁ וּמָה עַז מֵאֲרִי? 20

הוּא מְרוֹמִים יִשְׁכֵן, עִם בֵּת כְּגֶפֶן פּוֹרְיָה תַעֲלֶה נֹוה.
 נִרְשָׁנִיהֶם יִגִּיה וּמִמֶּנָּה פִּרְיו נִמְצָא.
 אִישׁ אִישׁ עַל דָּגְלוֹ, בְּרַכַּת מֵאֵת יְיָ יִשָּׂא.
 כְּלָבִיא יָקוּם וְכֹאֲרִי יִתְנַשָּׂא.

יּוֹשְׁבִים רֵאשׁוֹנָה בְּמַלְכוּת עֲנוֹת עֲנִי דָל וְהֶלֶךְ, 25
 אֶל נָא תִבּוֹזוּ אוֹתֶם, וְיִהְיוּ נִקְרָאִים לְפָנֵי הַמֶּלֶךְ.

השיר נפתח בתיאור בריאת אדם הראשון, בעזרת שימוש במונחים הפילוסופים "יש" ו"אין", ומשחק מילים הרומז לבריאת האיש מאין. לאדם מודבק דימוי גור האריות שנלקח מברכת יעקב ליהודה, וממנו נמתחת שרשרת של ברואים נבחרים, המנהיגים כל אחד ואחד בתורו את עם ישראל: בתחילה, שלושת אבות האומה – אברהם, יצחק ויעקב, שיחד עם המשיח ("הרביעי אשר בו נחתם"),⁵⁷ אוחזים בכיסא הכבוד בשמים. תפיסה זו של בן חנה נשענת בעיקר על ההיסטוריוסופיה של יהודה הלוי בספר הכוזרי, ולפיה הועבר "העניין האלהי", או ה"סגולה" (המאפשרת את שמיעת הדיבור האלוהי והנבואה), מאדם הראשון דרך שת, אנוש ונח אל שלושת האבות.⁵⁸ בן חנה נשען כאן גם על רעיונות

57 על פי אברהם אבן עזרא, פירוש לדניאל, ט, כד: "ולחתום חזון ונביא שיפסקו הנביאים ולחתום משיח קדש קדשים והנה זה תחילת הגלות" (ההדרגה שלי רב"ש). תפיסת המשיח הגנוז תחת כיסא הכבוד עולה גם בפסיקתא רבתי, מאיר איש שלום (מהדיר), וינה תר"ם: לו – קומי אורי, ד"ה זה שנאמר ברוח: "מלמד שצפה הקדוש ברוך הוא במשיח ובמעשיו קודם שנברא העולם (וגם) [וגנוז] למשיחו לדורו תחת כסא הכבוד שלו, אמר השטן לפני הקדוש ברוך הוא [רבונו של עולם אור שנגנו תחת כסא הכבוד שלך למי, א"ל למי שהוא עתיד להחזירך ולהכלימך בכושת פנים, א"ל] רבונו של עולם הראהו לי, אמר לו בא וראה אותי, וכיון שראה אותו נזדעזע ונפל על פניו ואמר בודאי זהו משיח שהוא עתיד להפיל לי ולכל שרי אומות העולם בגיהנם שנאמר ובלע המות לנצח ומחה ה' אלהים דמעה מעל כל פנים (ישעיהו כה, ח), [באותה שעה התרגשו האומות] אמרו לפניו רבונו של עולם מי הוא זה שאנחנו נופלים בידו, מה שמו, מה טיבו, אמר להם הקדוש ברוך הוא [הוא] משיח, ושמו אפרים משיח צדק". ואולי כוונתו של בן חנה היא דווקא למשיח בן יוסף. עיינו גם: ספר זרובבל, בתוך: מדרשי גאולה, יהודה אבן שמואל (מהדיר), ירושלים ותל-אביב 1968, עמ' 75.

58 ראו ספר הכוזרי, מאמר ראשון, צה, אברהם צפרוני (מהדיר), תל אביב תשכ"ד, עמ' 46-49. על פי יהודה הלוי, לאחר יעקב הועברה הבחירה מיחיד לקהל, לשנים-עשר בני יעקב. מהם הועברה הבחירה לשנים-עשר שבטי ישראל, ומשם לעם ישראל בכללותו. למרות זאת, בתוך קהל ישראל יש עדיין יחידים נבחרים ("פרי שלם דומה לפרי הראשון") כמו משה ואהרן ושבעים הזקנים, שראויים היו יותר מאחרים שהנבואה תשכון בהם בתמידות. עיינו גם שם, מאמר שלישי, יז, עמ' 159-160. בתוך תפיסה זו של בן חנה עולה בשיר גם הרעיון שחטאו של אדם הראשון (החטא הקדמון) נסלח בעקבות מעשי האבות. אמנם תפיסה זו של החטא הקדמון מופיעה פה ושם בעברית בתלמוד ובהגות היהודית, אך היא הייתה בעייתית מבחינת הפולמוס עם הנוצרים. עיינו כתבי הרמב"ן: ויכוח הרמב"ן,

הנמצאים בספרות המדרש ובקבלה הספרדית. במדרש בראשית רבה נאמר: "אמר ריש לקיש האבות הן הן המרכבה"⁵⁹, וגם בפירוש שיר השירים של רבי עזרא מגירונה נאמר: "היו ג' האבות מרכבה לרוכב בשמי שמי קדם". גם בחיבור זה מתוארת שלשלת של ברואים נבחרים, ובהם אדם הראשון והאבות, המעבירים זה לזה את סודות הקבלה.⁶⁰ בשירו של בן חנה כל אחד ואחד מארבעת נושאי הכיסא לובש פנים של אריה בצדו הימני, על פי חזון המרכבה של יחזקאל.

אחריהם נבחר המלך שאול,⁶¹ ואחרון – דוד המלך, המדומה לכפיר אריות, שלכד את המלוכה כמו אריה הלוכד את טרפו. בהמשך השיר מוקדשת חטיבה שלמה לתיאור דיכוי מתנגדיו של דוד, גם זאת באמצעות דימויי האריה הטורף.

מתוך שלשלת ההנהגה המקראית עובר המשורר לתיאור החתן, הלוא הוא יהודה בן לביא. נראה שמכל בני משפחת קבלריה, בן חנה רואה דווקא בו, ביהודה "האריה", הדמות הראויה להנהגה, ומי שעולה בתכונותיו הטרומיות על יתר אחיו. אפשר להבין זאת מדבריו: "והוא בן [בפסוק: כי הוא בין] אַחִים יִפְרִיא" (הושע יג, טו), ועל פי פירוש פרשן המקרא דוד קמחי (רד"ק) כוונתו: "כי אפרים היה מפריא בין אחים, עד שלא עשה העגלי"ם]. היה הולך וגדל ופורה בין אחיו, כמו שאמר יעקב עליו"⁶². כלומר, בן חנה רוצה לומר שכמו אפרים, גם יהודה גדל ומתבלט בין אחיו. יתרה מכך, בעיניו יהודה בן לביא אף מגלם את תכונותיו של מי שהאל בחר בו למנהיג העם היהודי: "הַרְאִיתָם אֲשֶׁר בָּחַר בְּנִי יְיָ, כִּי אֵין כְּמוֹהוּ בְּמִרוֹם הַמְּשֶׁרָה יִמְרִיא. מִה מְתוֹק מִדְּבַשׁ וּמֵה עֵז מֵאֲרִי". יהודה בן לביא מוצג כאן כ"בן" מבית דוד, על פי ישעיהו ט, ה: "כי ילד ילד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו, ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום".

חיים רב שעוועל (מהדיר), ירושלים תשכ"ג, חלק א, עמ' שי; Joel E. Rembaum, "Medieval Jewish Criticism of the Christian Doctrine of Original Sin", *AJS Review*, 7 (1982), pp. 353-382.

59 בראשית רבה, פרשת לך לך, מז, כב, יהודה תיאודור והנון אלבק (מהדירים), ירושלים תשכ"ה, עמ' 475.

60 ראו ישעיה תשבי, "אגדה וקבלה בפירושי האגדות של ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה", חקרי קבלה ושלוחותיה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 31-35.

61 תפקידו של שאול בשלשלת ההנהגה מוצנע משום שהוא לא מילא את שליחותו עד תום – עבר "על אשר הפקר" – ולכן לכד דוד את המלוכה ממנו. כמו כן יש לזכור ששאול היה משבט בנימין ולא משבט יהודה, ולכן בן חנה מזכירו רק בקצרה וקופץ ממנו לחטיבה השלמה המוקדשת לדוד, שהיה משבט יהודה. מלכות שאול אף יצרה קושי בפרשנות היהודית לבראשית מט, י: "לא יסור שבט מיהודה", שכן לא ברור מדוע המלך הראשון בישראל לא בא משבט יהודה. בהקדמה לפירושו לדברי הימים כתב רד"ק: "כי אף על פי שמלך שאול בישראל תחילה, לא היה עיקר המלכות ולא מלך כי אם שנתים. ואע"פ כן הוא נלחם בהם ולא יכלו לעמוד מפניו, ודוד הכניעם. ומלכות בית דוד הוא העיקר בקבלה ובנבואה מיעקב אבינו וממשה רבינו עליו השלום, כי יעקב אמר: לא יסור שבט מיהודה, ומשה אמר: שמע ה' קול יהודה". עיינו David Berger, *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages: A Critical Edition of the NIZZAHON VETUS with an Introduction, Translation, and Commentary*, Philadelphia 1979, p. 251.

62 עיינו פירוש רד"ק להושע יג, טו. ואולם פרשנים אחרים, כמו רש"י ואברהם אבן עזרא, פירשו "אחים" מלשון אהו.

בחירתו של בן חנה בפסוק הזה מישעיהו איננה תמימה או מקרית. מדובר באחד מפסוקי המקרא הטעונים ביותר, יותר מפסוקים רבים אחרים מן המקרא בכלל ומספר ישעיהו בפרט. הפסוק הזה נושא משא הרמנויטי כבד ורב שנים ושימש מאות שנים את אבות הכנסייה. על פי הפרשנות הנוצרית למקרא, פסוק זה הוא פרפיגורציה (תמונה מוקדמת, *praefiguratio*) של ישוע, בן האלוהים, מבית דוד, שהיה אל ממש, על פי השם "אל" הנמצא בין השמות הרבים של ה"בן" הנזכרים בפסוק.⁶³ למשל, הוויכוח היהודי-הנוצרי על הפסוק הזה משתקף בחיבור 1909 הברית של יוסף קמחי (המחצית השנייה של המאה השתיים־עשרה), שהיה אחד משני ספרי הפולמוס העבריים הראשונים שנכתבו במערב אירופה:⁶⁴

אמר המיין: ואיני יכול ללמד ראייה לבן מצד השכל; מכל מקום אלמדנו מהכתוב, כי הנביאים כולם דיברו והתנבאו על הבן [...] ואני מאמין בדברי הנביאים שאמר ישעיה "כי ילד יולד לנו בן ניתן לנו ותהי המשרה על שכמו וייקרא שמו פלא יועץ אל גיבור אבי עד שר שלום" (על פי ישעיהו ט, ה). ולא ייתכן שמות אלו לבן־אדם. על כן הכריחני להאמין בכך.

אמר המאמין: זה הפסוק שהבאת ראייה מנבואת ישעיהו טעות בו מאת גירונימוס המעתיק שלכם כי לא ימצא ניקוד "וייקרא אל" אלא "ויקרא שמו פלא יועץ אל גיבור אבי עד שר שלום". וזהו חזקיהו הצדיק שקרא שמו השם "שר שלום" [...] ובישרו ישעיהו הנביא כי כבר נולד ילד שתהיה המשרה של בית דוד על שכמו. ומצאנו אותו כאשר הוא מפורש בדברי־הימים כי כבר נולד חזקיהו [...] ועוד, אם היה כאשר תאמר כי על הבן אמר זה הפסוק, ראוי היה לו לבאר היטב, כי אמונה שאין השכל מקבל אותה בפירוש פסוק פשוט, היו הנביאים מפרשים אותה. כי מי יאמין שהקדוש ברוך הוא נכנס בבטן אישה ולקח בשר? [...] ומי יאמין כי אלוהי העולם היה "ילוד אישה קצר ימים ושבע רוגז?" (איוב יד, יא) כן איני מוכרח להאמין אמונת כן.

הנוצרי בחיבור 1909 הברית טוען שכל שמות האלוהים המופיעים בפסוק הם שמותיו של הבן שהנבואה מבשרת עליו. רק בן שהוא גם אלוה זכאי להיקרא בשמות מסוג זה, ולכן יש לקבל את מושג בן־האלוהים כחלק מן השילוש הקדוש. אותה הטענה עלתה, באותו הזמן בערך ובקרבת מקום, בספר מלחמות השם של יעקב בן ראובן. הנוצרי שם טוען ש"אין יליד אשה בעולם שיקראו עליו שמות הללו [שבישעיהו, ט, ה], כי אם משיחנו שהוא אל ואדם".⁶⁵ בתשובה לכך טוען היהודי בחיבור 1909 הברית שהירונימוס, מחבר התרגום הלטיני של המקרא (הוולגטה), תרגם בטעות את המילה "ויקרא" כ"ויקרא" בנפעל (*vocabitur*), ומכאן שכל השמות האלוהיים שבפסוק הם, למעשה, שמות האל, והוא שקרא לבן, הלוא הוא המלך חזקיהו, "שר שלום", על שום שחדלו המלחמות בימיו. אותה התשובה משיב גם יעקב בן ראובן בספר מלחמות השם: "ויקרא שמו, הקורא, שהוא פלא ויועץ ואל גבור ואבי־עד שר שלום, כי שלום גדול היה בימיו".⁶⁶

63 ראו Adolf Poznanski, *Schilo: ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre, I. Die Auslegung von Genesis 49, 10 im Altertume bis zu Ende des Mittelalters*, Leipzig 1904, p. 317.

64 1909 הברית וויכוחי רד"ק עם הנצרות, אפרים תלמג' (מהדיר), ירושלים תשל"ד, עמ' 22-23.

65 מלחמות השם, יהודה רוזנטאל (מהדיר), ירושלים תשכ"ג, עמ' 85.

66 שם, עמ' 90.

הוויכוח הדתי על ישעיהו ט, ה לא נותר נחלת הפולמוס הספרותי בין יהודים לנוצרים בלבד.⁶⁷ הוא תפס מקום מרכזי גם בוויכוחים הרשמיים והפרטיים שהתנהלו למעשה בספרד. למשל, בקתדרלה באווילה (כנראה בשנת 1375) נערך ויכוח דת כפוי בין שני מומרים מן הצד הנוצרי לבין משה הכהן מטורדישיליאס (Tordesillas), לאחר שאנריקה השני, מלך קסטיליה (1369–1379), התיר לשני המומרים לכפות על היהודים להגיע לכל מקום שיבחרו (גם לכנסיות) כדי לשמוע דברי הטפה לנצרות.⁶⁸ את הוויכוח הזה תיאר משה הכהן בספרו עזר האמונה (1375–1379):⁶⁹

ובאותה שנה באו לכאן שני אנשי'ם, בני בליעל וקשי'ם, שהמירו מתורתנו הקדושה, ובחרו להם תורה חדשה, בכח כתב אדונינו המלך [אנריקה השני], ככל מחוז ופלך, שהרשה להם לאסוף כל היהודי'ם לכל מקום שירצו, ובכל זמן שיחפצו, כדי להתוכח עמהם, באמונתם וברתייהם. ויזמינו אותנו בתחילה, לבית כניסתם הגדולה. ויאמרו ללשונונו נגביר שפתינו אתנו, והתחיל בנבואת "כי ילד יולד לנו בן נתן לנו" (ישעיה ט, ה), באמרם כל אלו השמות נאמרו על ישו משיחנו, הוא אלהינו הוא אבינו הוא מלכנו הוא מושיענו.

מעניין לראות ששני המומרים בחרו לפתוח את הוויכוח הפומבי בקתדרלה בפסוק מישעיהו ט, ה דווקא. אין זאת אלא משום שחשו בחוזקן של הטענות התאולוגיות הקשורות בשמות העולים בפסוק. משה הכהן דחה את הטענה שלהם וגרס, כמו קמחי ובן ראובן, את פשט המקרא – שכל השמות האלה הם שמותיו של המלך חזקיהו.⁷⁰

אולם הפרשנות לישעיהו ט, ה של בעלי הפולמוס היהודים לא הייתה הפרשנות היחידה או ההכרחית, והם הדגישו שהפרשנות הזאת היא הפרשנות הבלעדית בעיקר לצורך האפולוגטיקה. כבר בתלמוד הבבלי (סנהדרין צד ע"א), שהיה משוחרר, בדרך כלל, מכבלי הוויכוח עם הנצרות, עולה פרשנות חליפית, ובה מפורשת המילה "ויקרא" בנפעל, כפי שסבר הירונימוס. מבחינת התלמוד הבבלי מדובר בשמונה שמות של המלך חזקיהו:

אמר הקדוש ברוך הוא: יבא חזקיהו שיש לו שמונה שמות, ויפרע מסנהריב שיש לו שמנה שמות. חזקיה דכתיב "כי ילד יולד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום".

לפי קריאה זו, הוויכוח בין נוצרים ליהודים איננו נסב עוד על אופן התרגום של הפסוק,

67 ראו, Petrus Alphonsi, "Dialogus Petri cognomento Alphonsi, ex Judaeo Christiani et Moysi Judaei", 619

Jacques-Paul Migne (ed.), *Patrologia Latina*, Paris 1854, 157, col. 619

68 עיינו Yehuda Shamir, *Rabbi Moses Ha-Kohen of Tordesillas and his Book 'Ezer Ha-Emunah: A Chapter in the History of the Judeo-Christian Controversy*, Leiden 1975, p. 13

69 ספר עזר האמונה, בתוך: Yehuda Shamir, *Rabbi Moses Ha-Kohen of Tordesillas and his Book 'Ezer Ha-Emunah: A Chapter in the History of the Judeo-Christian Controversy*, Coconut Grove 1972,

pp. 6-7

70 שם, עמ' 60.

ובמיוחד על תרגום המילה "ויקרא", אלא על הפרשנות האפשרית לזהותו של ה"בן": האם ה"בן" הוא ישוע או חזקיהו? בספרות המדרש, לעומת זאת, הועלתה אפשרות נוספת, ובה מזוהה הבן עם המשיח. גרסה זו מופיעה באחד ממדרשי "סדר אליהו רבא", או בשמו האחר "חופת אליהו רבא", וכך נכתב שם: "שמונה שמות יש למשיח: ינון (תהלים עב, יז), צמח (זכריה ו, יב), משיח (דניאל ט, כה), פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום (ישעיהו ט, ה)".⁷¹

בעלי הפולמוס היהודים במאה השתים-עשרה לא נדרשו להגן על הפרשנות היהודית לפסוק המופיעה בתלמוד או במדרש. אולם למן המאה השלוש-עשרה, כשהקורפוס הטקסטואלי של הספרות הרבנית החל לשמש את הפולמוס הנוצרי, ובעיקר אחרי פרסום ספרו של ריימונדוס מרטיני פיגיון האמונה נגד המורים והיהודים (Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos, 1278) שעשה שימוש בתלמוד ובמדרשים להוכחת הכריסטולוגיה, לא היה אפשר עוד להתחמק ממשמעותם המשיחית (או הכריסטולוגית, לדברי הנוצרים) של המדרשים האלה.

למשל, הפולמוס על המדרש הזה מופיע בוויכוח פרטי שהתקיים באווילה בין משה הכהן לאחד הנוצרים:⁷²

אמר הנוצרי: כל זה שאלתי לך לפי שאמר הקונוירסו שהתוכח עמך [בקתדרלה באווילה] שהתחלת הויכוח שהיה לך עמו שהיה על פסוק "כי ילד יולד לנו" ושהביא לך ראיות ברורות שזה הפסוק נאמר על ישו ולא אבית לשמוע ושהבאת ראיות כזכניות שלא נאמר כ"א [כי אם] על הבורא שהוא "פלא יועץ אל גבור אביעד" שנקרא "שר שלום" לחזקיה מלך יהודה. על כן באתי לסתור דבריך ולהראות לך ראייה ברורה מחכמיך שכתבו באליהו רבה שכל אלו השמות נאמרו על המשיח כמו שכתוב [ב] לשם: "שמונה שמות יש לו למשיח ואלו הן 'משיח, ינון, צמח, פלא, יועץ, אל גבור, אביעד, שר שלום', ולא אמרו כל זה כי אם על ישו שהיה אל ואדם כי איך תוכל לקרוא למשיח בן אדם "אל" ו"אבי עד" ו"שר שלום", כי אם על הבורא שהוא הכל והכל בו. אמרתי לו: אם ארצה לא היה לי להשיבך שום תשובה על זה שכבר אמרתי לך שבהסכמת כל החכמי [ם] נגזר שאין משיבין על ההגדה, אבל אשיבך כדי שלא תהיה חכם בעיניך. ידוע תדע כי ממקום שבאת מ"אליהו רבא" קשיא לך כי לשם ב"חופת אליהו" כתב שאלו השמות נאמרו על חזקיהו וז"ל [וזה לשונו]: "בחזקיהו כתיב [ב] 'פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום'. 'פלא' על שעשה הקב"ה פלא בימיו, 'יועץ' על שיעץ את ישראל עצה טובה והקריבו לפני אביהם שבשמים, 'אל גבור' על שנתעסק לתקן בנין בית המקדש" [...]. וכ"ש [וכל שכן] אפי' [ל] שתהיה הגדה בתלמוד כמו שאתה אומר, הרי יש לי להאמין נבואת ישעיהו והפסוקי [ם] המוריי [ם] באותה הפרשה שזה נאמר על חזקיהו בלי שום ספק יותר מהגדת החכם. ואפי' [ל] שתהיה ההגדה כפי שאתה אומ' [ר] אני איישב על

71 גרסה זו מתוך כ"י אוקספורד 1312, נדפסה בתוך: חיים מאיר הורוביץ הלוי, כבוד חופה, פרנקפורט אם מיין 1888. אותה גרסה הרפיס גם יהודה רוד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, א, ניו יורק תרע"ה, עמ' 176.

72 ספר עזר האמונה, הערה 69 לעיל, עמ' 129-131.

משיח צדקנו שאנו מחכים [...] "פלא יועץ" אפשר להיות כן בחכם גדול כ"ש וכל שכן במשיח צדקנו [...] "אל" ר"ל [רוצה לומר] תקיף [...] "גבור" כמשמעו, "אבי" ר"ל שהוא אדון ומושל זמן הרבה [...] "ער" ר"ל זמן הרבה [...] "שר שלום" ר"ל שבזמן שיבוא משיחנו שיהיה שלום בעולם ולא יהיה מלחמה [...] ולא תוכל לשום זה הפסוק על ישו כמו שאמרתי וכמו שכתוב [ב] בואנג'יליאו שלכם שאמ' ישו [הבשורה על פי מתי י', 34] "אל תחשבו שבאתי לשום שלום" בעולם כי אם חרב".

הנוצרי, שהיה מתלמידיו של המומר אבנר מבורגוס (אלפונסו דה וליאדוליד), ולמד ממנו ומספריו את שיטת המדרש הכריסטולוגי (בעיקר נזכר שם ספרו של אבנר מורה הצדק), ביקש להוכיח את היות המשיח אדם ואלוה כאחד מתוך המדרש שבחופת אליהו רבא, ואילו משה הכהן מנסה לסתור את דבריו בהביאו ציטוט מדרשי אחר מתוך אותו החיבור ("חופת אליהו זוטא", שהיה, ככל הנראה, סדור יחדיו עם "סדר אליהו רבא" בכתב היד שהיה לפניו), המלמד שוב שכל השמות האלה נאמרו בעצם על חזקיהו.⁷³

הפרשנות הנוצרית לישעיהו ט, ה הייתה אפוא ידועה מאוד בין היהודים, הם הכירוהו הן מתוך ספרי הפולמוס העבריים, והן מוויכוחי הדת הרשמיים והפרטיים שהיו תופעה רווחת מאוד בחצי האי האיברי.⁷⁴

מכאן נחזור לדברי יום טוב בן חנה הטוען כלפי יהודה בן לביא: "'הָרְאִיתֶם אֲשֶׁר בָּחַר בֶּן יִי, כִּי אֵין כְּמוֹהוּ בְּמִרוֹם הַמְּשִׁרָה יִמְרִיא. מֵה מְתוֹק מְדַבֵּשׁ וּמֵה עֵז מְאָרִי?" על פי פשוטו של מקרא יש לפרש את דברי בן חנה כך: הראיתם כי אלוהים בחר "בן" שאין דומה לו, ושהוא עוד יעלה לגדולות מתוך המשרה (תפקיד הנהגת העם) שנבחר למלא. עם זאת, כמו ישעיהו ט, ה המתפרש בשתי דרכים, גם דברי בן חנה בשיר דר-משמעיים, ובקריאה מעט אחרת אפשר להבינו כך: הראיתם כי האלוהים (שהוא "שוכן עד וקדוש" הנזכר במשפט קודם) בחר "בן יי" שאין דומה לו וכו'. אם נביא בחשבון את ההקשר הפרשני הנוצרי, שהיה בוודאי ידוע לבן חנה, דומה שהמשורר שיחק כאן בדר-המשמעות ואפשר קריאה כפולה. יהודה בן לביא יכול אפוא להיתפס בשיר כאדם שהאל בחר בו למשרה, או כבן-אלוהים שהאל בחר בו לאותה המשרה. משוררי וסופרי ספרד לא היססו לשחק במושגים המקראיים, ובעניין זה היה בן חנה יכול להסתמך, למשל, על יהודה הלוי בספר הכוזרי שראה בכל שרשרת הבחירים במקרא, מאדם הראשון והלאה, בני אלוהים,⁷⁵ על ספר הזוהר שתיאר את רבי שמעון בר יוחאי כבנו של הקב"ה,⁷⁶ וגם על המשורר יהודה

73 ראו "חופת אליהו זוטא". על פי כ"י דה רוסי 327, בתוך: אייזנשטיין, אוצר מדרשים, הערה 71 לעיל עמ' 163-164.

74 ראו Ram Ben-Shalom, "Between Official and Private Dispute: The Case of Christian Spain and Provence in the Late Middle Ages", *AJS Review* 27 (2003), pp. 23-72.

75 ספר הכוזרי, מאמר ראשון, צה, הערה 58 לעיל, עמ' 47: "וכבר נקרא אצלנו בן-אלהים, וכל הדומים לו מזרעו – בני אלהים [...] דומים לאדם [הראשון] ונקראים בני אלהים, שלמים בכריאתם ובמדותם". עיינו הערה 58 לעיל.

76 ראו: יהודה ליבס, "המשיח של הזוהר. לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי", הרעיון המשיחי בישראל. יום עיון לדגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, כ"ד כ"ה בכסלו תשל"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ'

אלחריזי (1165–1225), שהשתמש בדימויים דומים לאלו של בן חנה ותיאר כך את הולדת ספרו תזכמוני: "וְאֶקְרַב אֶל הַנְּבִיאָה [הלשון העברית] וַתִּהְיֶה וַתֵּלֶד בֵּן בְּדַמּוֹת אֱלֹהִים וְצִלְמוֹ / וַתִּהְיֶה הַמְּשֻׁרָה עַל שְׁכֻמוֹ"⁷⁷ ובהמשך כתב אלחריזי: "וְשֵׁם אֶתְנוּ נֶעַר עֲבָרִי / בְּמָרוֹם הַתְּבוֹנּוֹת וּמְרִיא / וּבֵין אֱחָיִם וּפְרִיא"⁷⁸ אם כן, שלל הדימויים המופיעים אצל בן חנה: הבן, המשרה, ימריא, ויפריא בין אחים, נמצאים כבר אצל אלחריזי.

אם נסכם את דמותו של יהודה בן לביא, כפי שהיא עולה בשיר, מדובר במנהיג בעל שיעור קומה הדומה ל"אריות" ההנהגה המקראית: שני המלכים שמשח הנביא שמואל, שאול ודוד. הוא נצר לבית דוד והאל בחר בו ל"בן" (או ל"בן יי"), למלא את התפקיד המיועד אצל הנביא ישעיהו למלך המשיח. יש לציין בהקשר זה כי גם בשיר שבן חנה הקדיש למשה בן אלעזר הוא כתב שהחצרן "מתדמה מלך משוח", כלומר מלך משבט יהודה ומבית דוד.

תפיסתו של בן חנה את החצרן יהודה בן לביא, וכנראה גם את משה בן אלעזר, תואמת לדימוי העצמי של כמה ממשפחות ההנהגה החצרנית בספרד, וגם לייצוגם בתודעה הקיבוצית היהודית בספרד – מי שמממשים בהנהגתם את ברכת יעקב ליהודה העולה מהפסוק בבראשית מט, י: "לא יסור שבט מיהודה ומחַקק מבין רגליו עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים". כלומר, "שבט מיהודה" שהוא הוא שבט השלטון הפוליטי של אותם החצרנים בספרד. פסוק זה מופיע במקרא מיד אחרי הפסוק "כרע רבץ כאריה, וכלביא מי יקימנו", המצוטט בתחילת שירו של בן חנה בהקשר לאדם הראשון. למעשה, שלושה פסוקים רצופים אלו מברכת יעקב ליהודה (בראשית מט, ח-י) נתפסו כמקשה אחת המתארת את שלטון בית דוד בעבר ובעתיד. כך, למשל, הם מופיעים אצל יצחק קארו (נולד בטולידו בשנת 1458, ממגורשי פורטוגל, נפטר בירושלים בשנת 1535), בספר הדרשות שלו על המקרא (דרשות שנישאו, כפי הנראה, עוד כשהיה בספרד ובפורטוגל) – תולדות יצחק:⁷⁹

"יהודה אתה יודוך אחיך ירך בערף איביך ישתחוּ לך בני אביך. גור אריה יהודה מטרף בני עליית כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימנו. לא יסור שבט מיהודה ומחַקק מבין רגליו עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים" (בראשית מט, ח-י). יהודה אתה יודוך אחיך – יש להקשות למה אמר אתה, ולא אמר כן בכל השבטים [...] תשובה לראשונה, שאמר על יהודה ג' פסוקים, הראשון על יהודה עצמו, הב' על דוד, הג' על המשיח. ולז"א [ולזה אמר] בראשון ישתחוּ לך בני אביך, ובשני אמר גור אריה, שבימי שאול היה גור, ואחר שמת אריה [...] הפסוק הג' לא יסור שבט מיהודה על המשיח, ולז"א [ולזאת אמר] בו עד כי יבוא שילה.

224-225, והערה 17, המנתח שם מאמר מספר הזוהר, חלק ג, סא ע"ב. עיינו שם גם עמ' 120-121, הערה 140.

77 תזכמוני או מחברות הימן האורח, א, יוסף יהלום ונאויה קצומטה (מהדירים), ירושלים תש"ע, עמ' 73.

78 שם, עמ' 82.

79 תולדות יצחק, ירושלים תשנ"ד, עמ' מט.

הפסוק "לא יסור שבט מיהודה" עלה שוב ושוב בפולמוס היהודי-הנוצרי, הספרותי⁸⁰ והראלי,⁸¹ שהתקיים בספרד ובארצות אחרות במערב אירופה, כיוון שבעלי הפולמוס הנוצרים ביקשו להראות באמצעותו כי עם מימוש שליחותו של ישוע בעולם, סר השלטון הפוליטי מיהודה. מבחינת הנוצרים בישר הפסוק את בואו של ישוע המשיח, במיוחד על פי התרגום הלטיני ל"שילה": "עד כי יבוא זה אשר נשלח (qui mittendus est)", כלומר, המשיח ישוע.⁸² כבר במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה ענה לטענה זו יעקב בן ראובן בחיבור מלחמות השם, שאמנם מלך משבט יהודה לא היה ליהודים מימי הבית השני ואילך, "אך נשיא ומחוקק מבית דויד ומשבט יהודה היה להם כל הימים. ועוד היום הזה לחלוטית של בית דוד קיימת, כי גם היום הזה נשיאים ממשפחת בית דויד אשר יצא בכל הארץ טבעם מרוב עשרם ומגודל מדעם, אשר בכל המדינות הולך שמעם וזכרם לא יסוף מזרעם".⁸³ נראה שכיוון את דבריו למשפחות הנשיאים בנרבון ובברצלונה, שהתייחסו לבית דוד ומימשו בעיניו את הפסוק על "שבט יהודה".

במאה השלוש-עשרה בספרד נפתח ויכוח ברצלונה (1263) בדברי המומר פאולוס כריסטיאני לרמב"ן.⁸⁴

התחיל ואמר: הנה הכתוב אומר לא יסור שבט מיהודה וגו' עד כי יבא שילה, שהוא

80 ראו למשל בספרו של שם טוב אבן שפרוט, אבן בוזן, כפתיחה לספר, בתוך: נחמן פרימר ודב שוורץ, הגות בצל אימה: דמותו, כתביו והגותו של ר' שם טוב אבן שפרוט, ירושלים תשנ"ב, שער שני, פרק יא, עמ' 41.

81 על הפולמוס הראלי בספרד עיינו Ben-Shalom, הערה 74 לעיל.

82 ראו Berger, הערה 61 לעיל, עמ' 248-251, וכיבליוגרפיה נוספת שם.

83 מלחמות השם, הערה 65 לעיל, עמ' 54-55.

84 ויכוח הרמב"ן, הערה 58 לעיל, עמ' שד. הנוסח המופיע בדו"ח הלטיני של הוויכוח, בתוך: אורה לימור, בין יהודים לנוצרים: יהודים ונוצרים במערב אירופה עד ראשית העת החדשה, ג, תל אביב תשנ"ג, עמ' 200: "מאחר שהוסכם שאין ביהודה שבט ומחוקק, ברור שהמשיח, זה אשר היה עתיד להישלח, אכן בא". עיינו, שם, עמ' 132-133, על החידוש של פאולוס כריסטיאני בשימושו בתלמוד (בבלי, סנהדרין ה ע"א: "לא יסור שבט מיהודה – אלו ראשי גליות שבבבל, שרודין את ישראל בשבט. ומחוקק מבין רגליו – אלו בני בניו של הלל, שמלמדין תורה ברבים") כתשובה לטענת רמב"ן שגם בגלות בבל לא הייתה לעם ממשלה. דברי כריסטיאני אלו מן התלמוד היו, בדרך כלל, אחת התשובות היהודיות השגורות בעניין זה כנגד טענת הנוצרים. אולם רמב"ן נקט בוויכוח עמדה אחרת, שהסכימה עם רעיון ביטול השלטון הפוליטי מיהודה לתקופות מסוימות, והוא אף הקדים זאת לימים שלפני ישוע. אין להסיק מכך שרמב"ן טען זאת לצורכי הוויכוח בלבד, משום שזו גם תפיסתו בפירושו למקרא. רמב"ן, פירוש לבראשית מט, י: "לא יסור שבט מיהודה – אין ענינו שלא יסור לעולם [...] והנה הם ומלכם בגולה, אין להם עוד מלך ושרים. וימים רבים אין מלך בישראל. והנביא לא יבטיח את ישראל שלא ילכו בשבי בשום ענין בעבור שימלוך עליהם יהודה. אבל ענינו שלא יסור שבט מיהודה אל אחד מאחיו [...] עד כי יבא שילה ולו יקחת כל העמים לעשות ככולם כרצונו. וזהו המשיח, כי השבט ירמוז לדוד שהוא המלך הראשון אשר לו שבט מלכות, ושילה הוא בנו אשר לו יקחת העמים". לפניו אפשר למצוא את הטענה אצל יוסף קמחי, 190 הברית, הערה 64 לעיל, עמ' 36, שפירש ש"שבט" ו"מחוקק" הם ביטויים למונח "שררה", הפחות מן המונח "מלכות", ולכן בירך יעקב את יהודה "שלא תסור שררה מבניו עד בוא דוד לקבל מלכותו". קמחי מציין כי מלכות בית דוד פסקה לאחר צדקיהו ולא התקיימה לאורך ימי בית המקדש השני.

המשיח [...] ואם כן היום שאין לכם לא שבט אחד ולא מחוקק [אחד] כבר בא המשיח שהוא מזרעו, ולו הממשלה.

בלרידה שבאראגון הטיף אחד מחכמי הנוצרים לקהילה את הפרשנות הכריסטולוגית לפסוק "לא יסור שבט מיהודה". לא נמצא אז בין חברי הקהילה מי שיעלה וישיב לדרשן הנוצרי, ומאחר שהדרשן הצליח לעורר בהם ספקות הם פנו אל שלמה בן אברהם בן אדרת (רשב"א), המנהיג הדתי של יהודי אראגון, וביקשו ממנו להשיב בכתב על דברי הדרשן. בתשובתו להם תיאר רשב"א ויכוח דתי שכבר קיים בעניין זה עם אחד הנוצרים.⁸⁵

גם בוויכוח טורטוסה (1413-1414) השתמש המומר הירונימוס דה סנטה פה (לשעבר יהושע הלורקי) בפסוק זה: "הנה כתוב בתורתכם: 'לא יסור שבט מיהודה [...] והנה אין לכם לא שבט ולא מחוקק – ואיך אמר שלא יסור?'⁸⁶ ומן התשובות השונות שנתנו, ענה לו דון וידאל (יוסף) בן לביא מסרגוסה (גונסאלו דה לה קבלריה, לאחר התנצרותו, בנו של בנבנשת בן לביא): "לא יסור איזה מנוי או שררה מן היהודים עד כי יבא שילה",⁸⁷ ותפסתו זו עולה בקנה אחד עם התפיסה החצרנית בספרד.

מתוך היכרות אישית קרובה עם התפיסה הספרדית החצרנית הזאת, הציג הבישוף של בורגוס, פאולוס דה סנטה מריה (לשעבר שלמה הלוי, רב בקהילת בורגוס), בספרו העיון במקרא (1434), את פרשת מאסרו ומותו בצו המלך של דון שמואל הלוי, החצרן החשוב, הסוכן העליון ושר האוצר של מלך קסטיליה, פדרו הראשון (1350-1369), כאירוע מפתח בהיסטוריה העולמית. אירוע שנקשר עם מאורעות היסטוריים אחרים – כמו פרעות קנ"א וגזרות (חוקי) וליאדולידי שנקבעו בשנת 1412 – שהיו בעיניו בעלי משמעות אפוקליפטית וסימלו את חורבן היהדות ואת ניצחונה הסופי, האסכטולוגי, של הנצרות. הרקע ההיסטורי-הפולמוסי לפרשת שמואל הלוי נמצא לסנטה מריה בטענה היהודית שהפסוק "לא יסור שבט מיהודה" אכן מתאמת ומתגשם בשבט השלטון הפוליטי שהחזיקו החצרנים היהודים בספרד, ובמיוחד החצרנים במלכויות קסטיליה וליאון. לדבריו, הצלחתם של החצרנים העידה בעיני היהודים על צדקת דרכם והצדיקה את דבקותם בטעותם הדתית. מאסרו של שמואל הלוי ומותו של "מי שהיה הגדול ביותר בין היהודים וגדול מאד בחצר המלכות", בישרו לדבריו את תחילת ירידתם של היהודים מגדולתם. סנטה מריה ראה באירוע זה התחלה של השמדת הכפירה היהודית, תהליך

85 תשובות הרשב"א לרבינו שלמה ב"ר אברהם בן אדרת, חיים זלמן דימיטרובסקי (מהדיר), ירושלים תש"ן, חלק ראשון, א, לה, עמ' קח. ראו Poznanski, הערה 63 לעיל, עמ' 210-215; Norman Roth, "Forgery and Abrogation of the Torah: A Theme in Muslim and Christian Polemic in Spain", *PAARJ*, 54 (1987), pp. 225-226. הביטוי "ומלא אזנים בדבריו" (על פי קהלת א, ח) מלמד על הצלחתו של הדרשן הנוצרי ועל חדירת רעיונותיו אל לבו של הקהל היהודי בלרידה.

86 עדותו של בונאשטרוק דיסמאיטרי בתוך חיבורו של שלמה אבן וירגה שבט יהודה, עזריאל שוחט ויצחק בער (מהדירים), ירושלים תש"ז, עמ' קו. עיינו ג'רמי כהן, "טורטוסה במבט לאחור: תיאור הוויכוח בספר 'שבט יהודה' לר' שלמה אבן וירגה", ציון עו (תשע"א), עמ' 417-452.

87 שבט יהודה, שם, עמ' קז. הדיון בנושא זה נמצא גם בפרוטוקול הלטיני של ויכוח טורטוסה וכן בעדות העברית של האלמוני על ויכוח טורטוסה. ראו כהן, שם, עמ' 451-452.

גאולה שהואץ במהלך פרעות קנ"א ובאמצעות התנצרותם של רבבות יהודים בתחילת המאה החמש-עשרה.⁸⁸

אולם בימים שפאולוס דה סנקטה מריה כתב את ספרו עיון במקרא, וכן במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, תפסו בתודעה הקיבוצית היהודית חצרנים גדולים אחרים את מקומו של דון שמואל הלוי. כך למשל נכתב על רב החצר בקסטיליה, דון אברהם סניור, באיגרת שנשלחה בשנת 1487 מקסטיליה לאיטליה: "וב[רוך] אלהינו אשר ברוב[חסדו] וטובו מעמנו לא סר ולא יסור שבט מיהודה, הוא ריש-גלותם אשר עלינו, אשר בידו חותם [מאת המלך על ?] הקהלות".⁸⁹ וכך כתב יצחק אברבנאל בשנת 1505, לאחר גירוש ספרד (1492), במבט לאחור על חייו בחצי האי האיברי:⁹⁰

וכן היה הדבר גם היום בגלות הארוך הזה עד צרפת וגלות ירושלים אשר בספרד: אין ספק שהנשיאים והנגידים אשר היו המלכים והקהלות ממנים על בני ישראל היו כלם מזרע בית דוד, לקיים לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו, כי היה רוב גלותנו אשר במלכויות ההם וכלומר, צרפת וספרד משבט יהודה. הנה אם כן נתקיימה ההבטחה ההיא בזמן ההצלחה ובזמן הגליות עד היום הזה.

על פי תפיסה ספרדית מושרשת זו, החצרנות היא שליחות אלוהית ומלכותית גם יחד, ועל החצרן המנהיג לנהוג בעם כמו מלך, ביד ברזל.⁹¹ המקובל דון יוסף בן שושן מוולנסיה קבע שנים אחדות לפני יום טוב בן חנה כי "חוק על כל בן ברית אם הגיע למלכות [...] יראה עצמו כאלו הוא שלוחו של מקום [...] ונתן את חנו בעיני המלך להיות דבריו נשמעים ונעשים בעמדו בפרץ לפניו בעד עם קדש אלהיו. ויחך בידו שבט מושלים ויכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע".⁹² גם בשירו של בן חנה ליהודה בן לביא עולה תפיסת יד הברזל:⁹³ "מוֹשִׁיעַ וְרַב יִשְׁבְּרוּ לְהַכְנִיעַ כָּל עוֹבְדֵי לְצוֹן. / [...] יִטְרוֹף וְאֵין מִצִּיל, כִּי יִי כְּצִנָּה יַעֲטֹרְנוּ רְצוֹן. / כְּאֲרִיָּה בְּבַהֲמוֹת נִגְבּ, כְּכַפִּיר בְּעִדְרֵי צֹאן". על המנהיג – הלביא – להכניע את כל אלו הסוטים מדרך הישר. יד הברזל של משטר החצרנות היהודית מתבטאת בשיר לכבוד בן לביא בעיקר בדימויי האריות הטורפים.

88 ראו מיכאל גלצר, "פבלו דה סנטה מריה – שלמה הלוי – ויחסו לגזרות קנ"א", שנאת-ישראל לדורותיה, שמואל אלמוג (עורך), ירושלים תש"ם, בעיקר עמ' 149-154, הציטוט שם, עמ' 150, מתוך: 523 p. (Burgos 1591), pars II, distinctio VI, cap. 10; *Scrutinium Scripturarum*, מול תרבות נוצרית, הערה 27 לעיל, עמ' 354.

89 ראו Baer, הערה 3 לעיל, תעודה 360, עמ' 385; חיים הלל בן-ששון, "דור גולי ספרד על עצמו", רצף ותמורה: עיונים בתולדות ישראל בימי-הביניים ובעת החדשה, יוסף הקר (עורך), תל אביב, תשמ"ד, עמ' 205-206; חיים ביינארט, גירוש ספרד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 391.

90 הערה 35 לעיל, בפירושו על התורה לבראשית מט, י, עמ' תלה.

91 ראו בן-ששון, "דור גולי ספרד", הערה 89 לעיל, עמ' 204-206; בן-שלום, מול תרבות נוצרית, הערה 27 לעיל, עמ' 354. תפיסת יד הברזל עולה כבר בדרך חינוכו של שמואל הנגיד את בנו יהוסף ("גביר, ידו בעמו עצרה"). עיינו לוין, שמואל הנגיד, הערה 14 לעיל, עמ' 66.

92 פירוש על מסכת אבות, בתוך: בן-ששון, "דור גולי ספרד", הערה 89 לעיל, עמ' 204. עיינו שם, עמ' 449, הערה 25.

93 ראו לעיל, ליד הערה 56.

אם כן, בשירו של בן חנה יהודה בן לביא מלכד בדמותו את כל הדימויים ההכרחיים לחצרן היהודי הספרדי המסמל את "שבט יהודה".

אולם בחטיבת הסיום של השיר מוסיף המשורר את הדברים האלה: "יושבים ראשונה במלכות, ענות⁹⁴ עני דל והלך אל נא תבוזו אותם, ויהיו נקראים לפני המלך". בדברים אלו קורא בן חנה לחצרנים החשובים, בעלי המעמד הגבוה ביותר, להטות אוזן לתלונות היהודים מהמעמד הנמוך ביותר, ולהביא את צרכיהם בחשבון בעת ניהול ענייניהם. כאמור, במקרה של משפחת בן לביא בסרגוסה אכן נוצרה פשרה בין השתתפותה של המשפחה בעול הכלכלי המוטל על הקהילה לבין זכות היתר של פטור ממסים שזכתה לה שנים ארוכות.⁹⁵ בעקבות ויתורם על זכות היתר, התקרבה המשפחה לכתר, ובניה אכן היו ל"יושבים ראשונה במלכות" בימיו של בן חנה.

ב"מליצת מימי"ן של בן חנה נאמר על משה בן אלעזר כי הוא "מְקָרֵב מִשְׁכָּנוֹ מְרוֹחֵק מִזֶּזֶר".⁹⁶ כלומר, לפי תפיסת המשורר, מדובר בחצרן חשוב שלא נותר ספון בהיכלו, אלא יורד אל העם ומשתתף בעניינים שלמטה. התופעה של החצרנים המעורבים בענייני הקהילות בספרד התקיימה, כידוע, בד בבד עם פעילותם של חצרנים יהודים שהתנכרו לחיי הקהילה והקדישו את כל זמנם ומרצם לענייני הכתר ולשירות כמה מהאדונים הפאודליים הגדולים. בעיקר לסוג החצרנים המתנכרים (בקסטיליה, במחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה) ייעד מנחם בן אהרן בן זרח את ספרו צדה לדך, שבהקדמתו כתב:⁹⁷

ובראותי כי ההולכים כחצר אדוננו המלך ירום הודו הם מגן ומחסה לשאר עמו, כל איש לפי מעלתו ומקומו, ואמנם ברוב מהומות הזמן ובחמדת המותרות והדברים שאינם הכרחיים הולכים הלוך וחסור במצות המחוייבות, ובפרט להולכי דרכים ולמשרתים ורואי פני המלך. והם התפלה, והברכות, ולשמור משמרת האיסור וההיתר במאכלות, ובשמירת שבת והמועדים, ובסדר נשים, וגם אלה ביין שגו.

בסרגוסה במפנה המאה החמש־עשרה היה המצב אחר, במיוחד בגלל קרבתה הגאוגרפית של הקהילה לארמון ולחצר. אולם גם שם, כמו בקסטיליה, התחלקו החצרנים לקבוצה מעורבת בענייני הקהילה ולקבוצה מנוכרת. דון וידאל (יוסף) בן לביא, למשל, שהיה חבר בחבורת

94 עיינו פירוש רמב"ן לשמות, לב, יח: "וטעם קול ענות אנכי שומע – איננו מפני ידיעתו הדבר, כי היה אומר קול ענות הוא, אבל הטעם כי משה אב בחכמה הוא ומכיר ניגוני הקולות, ואמר כי קול ענות הוא הנשמע אליו. וכך אמרו בהגדה (בקהלת רבה ט, יא) שאמר לו משה מי שעתיד לנהוג שררה על ישראל אינו מבחין בין קול לקול".

95 על יחסו השלילי והעויין של בן חנה לעשירים שסירבו להשתתף במסי הקהילה עיינו רם בן־שלום, "יחסי יהודים ואנוסים בספרד לאחר פרעות קנ"א (1391)", על־פי אגרון הסופר יום טוב בן חנה ממונטאלבן, עתיד להתפרסם ברברי האקדמיה הלאומית למדעים לזכרו של חיים ביינארט.

96 ראו לעיל, ליד הערה 31.

97 צדה לדך, ירושלים תשמ"ח, עמ' ד. עיינו בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 222–223; ביינארט, "דמותה של החצרנות", הערה 15 לעיל, עמ' 58–59.

המשוררים בסרגוסה, נהג גם לדרוש דרשות פילוסופיות לקהילה.⁹⁸ קשרי המכתבים בין מונטאלבן לסרגוסה, העולים באגרונו של יום טוב בן חנה, ובעיקר שיריו לחצרני סרגוסה, הם עדות נוספת להיקף פעילותה של קבוצת החצרנים בעלת הזיקה לחיי הקהילה בסרגוסה ולקשרים החברתיים והתרבותיים שנקמו בינה לבין הקהילות שסביבה. בחלוף השנים לא עמדו חלק ניכר מהחצרנים האלה בפרץ, ורבים מהם (ובהם וידאל יוסף בן לביא) המירו את דתם, השתלבו בחברה הנוצרית ופעלו ויצרו בתחומי התרבות ההיספנית הגבוהה. מהם דווקא יהודה בן לביא, "האריה", דודו של וידאל יוסף בן לביא, שמר אמונים לעמו, ועם משפחתו נותר כמעט שריד יהודי יחיד למשפחת לביא-קבלריה בסרגוסה. בנו של יהודה בן לביא, וידאל, נשא לאישה את בת דודתו רינה (Reina), בתם של בנבנישת וטולוסונה, שהיא ואחות אחת בלבד שלה – פוריה (Puria) – לא המירו את דתן.⁹⁹

על פי ממרה קדומה שיוחסה לאריסטו, היה ידוע באותם הימים כי "מיטב השיר כזבו", וכי בשירי השבח והתהילה ששלחו המשוררים לחצרנים ולנדיבים בספרד הושמעו לרוב דברי חנופה, ולעתים דברי סילוף ושקר. משום כך טען כבר משה אבן עזרא (במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה) שעל המשורר להלל את הנדיב בכנות ולהקפיד שדבריו ישקפו לפחות במידת-מה את רגשותיו. מצד אחד, אבן עזרא קבע שהגזמה מופלגת עלולה לפגוע במהימנות השבחים, מצד אחר, גבולות המותר והאסור בהגזמה לא היו ברורים לגמרי.¹⁰⁰ אין ספק כי שירי יום טוב בן חנה, שיועדו לחצרני סרגוסה, היו שייכים למסורת שתחילתה בספרד המוסלמית, של שירי שבח לנדיבים המלאים ב"כזב", שהיה קישוט ולבוש נאה לשיר. עם זאת, לעתים שרתה על המשורר גם ההשראה הנבואית. במידה מסוימת, בשיר החתונה לכבודו של יהודה בן לביא חזה יום טוב בן חנה בעיני רוחו את העתיד לקרות: מכל בני משפחת לביא הענפה בסרגוסה ראה בן חנה דווקא בו את ה"בן" שנבחר למשרה הרמה, כלומר מי שמסמל באישיותו ובמעשיו את "שבט יהודה". דבקותו של יהודה בן לביא בדתו בשנות ההמרה ההמונית (1414-1415) הגשימה במידת-מה את הרעיונות שהיו טמונים בשירו של בן חנה.

98 ראו דיז'אן משולם דאפיירה, הערה 9 לעיל, שיר יד, עמ' 29: "בהגלות נגלות לבב חכמתו בקהל רב, להפליג לחקור במחקרי העקרים האלהיים בדרשה אחת שדרש, תחלתה ה' יראה [בראשית כב, יד], צלל במים אדירים והעלה בידו אבני מלואים" (ההדגשה שלי רב"ש).

99 ראו: בלסקר-מרטינס, "גירוש היהודים", הערה 38 לעיל, עמ' 88-93.

100 ראו דן פגיס, שירת החזן ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני-דורו, ירושלים תשל"ל, עמ' 46-50, 153-155; חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערך והשלים עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 78-79.

עו'ודן לו עלי נשמת. לשבת נשואי המשכיל הנזכר ויוסף בן דאודן.

נשמת	יתרת פליטת עם המוני אל על יקראוהו במיטב רנני. יחנן שארית יוסף יי.	תִּיחַדְךָ.
נשמת	ורוח דעת חתני יסדר שבחיו יום דבק באלהיו לשמור אורחיו. ויגד יוסף אחר אָחיו.	תְּנוּעָדְךָ.
נשמת	משכיל על דבר ימצא טוב. בפרוח פרחי הדרו כגן רטוב. ישמח חכם ויוסף לקח טובו.	תִּמְגַגְךָ.
נשמת	טוב ושר חתני ודורש טוב לעמו צדיק באמונתו והמון לאומו. עדות ביהוסף שמו.	תִּשְׁהַרְךָ.
נשמת	הקטון יהיה לאלף מחנות מיוסף וזמן פדותו יקרב בלב כוסף. בן פורת יוסף.	תִּהְדַרְךָ.
נשמת	בן חנה בחמת ומאיי הים בשרהו צור המעלהו מים. הרחב פיך ואמלאהו שירה כים. אומרים: "ואלו פינו מלא שירה כים".	תִּבְקַרְךָ.

101 כ"י אוקספורד, דף 275 ע"א. "נשמת" הוא פיוט שנועד לקשט את תפילת "נשמת כל חי" בשבתות ובחגים. זהו פיוט קצר ובלתי שקול הבנוי מחרוזות, כמעט תמיד תלת-טוריות, הנפתחות במילה הקבועה "נשמת". עיינו שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, הערה 20 לעיל, עמ' 691. 3 על פי עמוס ה, טו. 6 בראשית לז, יז. הטור קטוע בכתב היד. ההשלמה על פי הפסוק. 7 משכיל [...] טוב: משלי טז, כ. 9 לקח טוב: הטור קטוע בכתב היד. ההשלמה על פי משלי ד, ב. 10 ודורש טוב לעמו: על פי אסתר י, ג. 11 צדיק באמונתו: חבקוק ב, ד. 12 תהלים פא, ו. 15 בראשית מט, כב. 16 בחמת ומאיי הים: על פי ישעיהו יא, יא. 17 המעלהו מים: על פי ישעיהו סג, יא. 18 הרחב פיך ואמלאהו: תהלים פא, יא. 19 ואלו [...] כים: לשון תפילת "נשמת כל חי", וראו גם תנא דבי אליהו, פרק לא: "ויהיה לנו פה מלא שירה כים". 20 צפנת פענח: בראשית מה, מא. יוסף לקח: משלי א, ה; ט, ט. טוב ה': למשל תהלים לד, ט. 21 קום עלה: בראשית לה, א. 22 על פי דברים לג, ז. קול [...] ה': על פי דברים לג, ז.

וּלְיוֹסִי"ף. יוֹסֵף צָפְנַת פְּעֻנַח. יוֹסֵף לָקַח טוֹב יָיִ.
וּלְמֹשֶׁה עִם רֵאשׁוֹ. עִם מֹשֶׁה. קוֹם עֲלֵה אֶל יָיִ.
וּלְיְהוֹנָדָה עִם עֲדָה. הַחֲרָדָה. קוֹל יְהוֹדָה יִשְׁמַע יָיִ.

האוניברסיטה הפתוחה